

domovi i ratna siročad u svemu tome. Naravno, na to su vlasti bile prinuđene objektivnim uslovima, potrebama i mogućnostima, ali i željom da se ide dalje u poboljšavanju kvaliteta življenja te djece i omladine.

Čini se da su u svemu tome dječiji domovi išli mnogo brže, racionalnije i odlučnije, ali to je i razumljivo jer je složenost njihovog organizovanja i života bila manja i lakše provodiva nego u đačkim domovima. Ono što je i štíćenicima dječijih domova bilo vidljivo je otvaranje prema vani, eliminisanje uniformisanosti djece, napuštanje obaveznog postrojavanja i stroge discipline, reorganizacija domova po sastavu djece i drugim pitanjima, pojam “**inicijativa**” instalisan je kako među osobljem tako i među djecom itd. Sve je to teklo istovremeno i postepeno, nekako lagano, kao spontano, mada je sve bilo dirigovano i kontrolisano. Djeca su sve to mogla zapažati znajući kako je ranije bilo, jer je većina njih u domovima od 1945. i 1946. godine. Zato su nepogrešivo prepoznavala kvalitetne novine koje su njima išle u prilog. One druge (racionisanje, naprimjer) pokušavala su ignorisati ili namjerno kršiti.

Ipak, najteže im je padalo premještanje iz doma u dom, rastajanje od brata ili sestre, od stečenog društva, prijatelja, vaspitača, osoblja, zgrade i dvorišta doma.... Pogotovo ako im je u tom domu bilo lijepo, a jeste u ogromnoj većini slučajeva. U takvim prilikama dijete strahovito pati: ono u grudnom košu osjeća kao da ga nešto razdire, kida mu unutricu uz neprestani unutarnji pritisak, poput napada angine pektoris, i to traje danima. Istovremeno u glavi mu je košmar, a u predjelu očiju neprekidni plač bez suza. Takvo dijete na duže vrijeme ulazi u neprekidnu potištenost, apatiju prema svemu, rjeđe agresivnost. Posljedica toga su slabi rezultati u školi (mada su prije bili dobri ili odlični) i pogrešno zaključivanje o tom djetetu od strane novih vaspitača i nastavnika. Tako nešto doživio je i ovaj autor, ali se nakon pola godine oporavio i ponovo stabilizovao. Mnogi to nisu uspjeli... A stvarni krivci nikada nisu ni saznali šta su učinili svojim neznanjem. Zato neka ovi redovi budu poziv psiholozima, pedagozima i socijalnim stručnjacima da svoj posao obavljaju korektno. Ako ne znaju - neka nauče, a ako neće da nauče - neka ne rade taj posao... Jer, veliki je grijeh

činiti gore naznačene radnje ako postoje i druga rješenja, a navedeni stručnjaci su dužni da znaju iznaći ta druga rješenja. U periodu o kome govorimo to, očito, nisu znali. Neki će odbranaški reći kako tih stručnjaka tada nije ni bilo, što je tačno ako mislimo na množinu, i po dječijim domovima, ali je mogao da se nađe po jedan od njih bar u ministarstvu i da otuda pismeno sugeriše najbolja rješenja. Ako tih stručnjaka nije bilo u BiH, mogli su se dovesti iz Srbije, Hrvatske, Slovenije ili iz druge zemlje. To je veliki minus tadašnje vlasti kada su dječiji domovi u pitanju, jer su zbog toga nastajale brojne tragedije u kojima su siročad bila trajni gubitnici. A moglo je bez toga...

Te 1948. godine i kasnije sjenka rastanka lebdjela je čak i na ljetovanju, na plaži, u igri, u spavaonicama. Male i nezrele glave pritiskale su nevidljive brige, osjećale su ih. Opravdano, jer čim su se vratile s ljetovanja uslijedili su rastanci zbog raznih razloga. Jedni su odlazili na dalje školovanje, drugi u druge domove, a većina u svoje srezove na dalju brigu... Mnogo je suza tada proliveno, mnogo je sudbina zapečaćeno. U voljenom domu ostajala su samo djeca sa tog sreza. O tim teškim trenucima u životu domske ratne siročadi nastali su brojni zapisi, prozni tekstovi i pjesme. Ilustracije radi navodimo pjesmu štićenika **Marka Nikolića**, posvećenoj zgradi voljenog doma u Žepču.

Na kraju mosta

*Tamo na kraju mosta
stoji tvrđava stara
kolijevka našeg
djetinjstva -
braće i sestara.*

*Da zna da govori
puno bi toga rekla:
da su se na tom
mjestu
mnoga drugarstva
stekla.*

*Skupljeni sa svih strana
izgubljeni u vrtlogu rata
ne znajući za oca il' majku
za sestru ili brata.*

*Živjeli u ljubavi, slozi
i svima bilo isto
tu se kovalo druže
bratstvo i jedinstvo.*

- Zaista, tužno je bilo tih dana u domu, veoma tužno, a čini mi se i u cijelom Žepču. Do juče harmonična ustanova, puna veselog života, odjednom se rastura na sve strane, svi plaču, svi žure, napušta se zgrada djetinjstva, odlaze u neizvjesnost... Ja sam željela ponovo u razred, tu u gradu, ali mi je bilo žao mojih djevojčica i dječaka. Ostaće mi u trajnom sjećanju njihova ljubav jednih prema drugim, njihova međusobna briga, njihov patriotizam, drugarstvo i iskrenost - ta djeca su bila veliki humanisti, pravednici, inteligentni organizatori... - kaže vaspitačica **Radmila Trezner**, ne skrivajući suze. Ništa, međutim, ne kaže o danonoćnom vaspitačkom radu koji iscrpljuje, o teškoćama u radu sa prevelikim brojem djece, o nemoći da lično odlučuje u sferi toga rada...

I "otvaranje" dječijih domova prema svojoj okolini i subjektima te okoline djeca su doživjela i zapamtila kao naglu promjenu, koju su ona pozdravila, jer više ne moraju da se krišom druže sa dječacima i djevojčicama izvan doma, da ih posjećuju i razmjenjuju poklone. Otkrivilo je i posjećivanje rodbine u oba pravca i na to se više nije poprijeko gledalo. Djeci je omogućeno, čak su i nagovarani da preko ljeta odu bližnjoj rodbini, ukoliko je imaju. Mnogi su išli, ponijeli i knjige da uče za popravni, lijepo se proveli i na vrijeme vratili u dom.

- Niko tada, čini mi se, nije bio sretniji od mene, nikad mi se dom nije činio topliji i ljepši, zato mi je i upravnik doma ostao posebno drag čovjek - sjeća se jedan Branko.

Djeca koja nisu imala kome otići preko ljeta boravila su u domu, kuhinja i sve ostalo radilo je kao i uvijek. Išli su zajedno na izlet u okolinu i na domsku ekonomiju radi kupanja u rijeci, pojedinačno na svoju ruku švrljali okolo, igrali uobičajene igre, spremali se za popravne... Izraslije djevojčice i ponekog dječaka proganjala je prva ljubav prema nekome izvan doma, ali se kao ni ranijih godina ljubav nije dešavala među domcima, tako nešto nije se moglo ni zamisliti, jer su se oni međusobno priznavali kao braća i sestre. Takvo nepisano pravilo važno je i u svim drugim dječijim domovima za ratnu siročad. Dječaci i djevojčice u domu prisno su se družili, štitali, pomagali, saosjećali jedni s drugima i plakali zajedno u teškim trenucima, radovali se zajedno, ali ljubavnih osjećaja među njima nije bilo...

Potkraj jeseni upravnik našeg doma procijenio je da je stanje u domu takvo da može početi sa popuštanjem stege domskog režima. Prvo je naredio da se više ne ide u stroju na objede i u školu, smatrajući to prevaziđenim. Dječaci, a naročito djevojčice, iskreno su pozdravili novu upravnikovu mjeru, sumnjajući pomalo u krajnju namjeru. Direktor škole u gradu kritikovao ga je zbog toga, a i iz Sreza je stigla zamjerka. Međutim, upravnik se uspješno branio iznoseći iskustvene pokazatelje kao argumente, što su napokon i kritičari prihvatili i odobrili. Bila je to zaista revolucionarna promjena, jer otkako postoji taj dom, tako nešto se nije moglo ni zamisliti. Time je upravnik donekle povratio poljuljano povjerenje kod djevojčica. Ubrzo se pokazalo da je ta mjera bila neophodna i veoma korisna.

Pred novu godinu upravnik je putovao u Sarajevo i otud dopremio veću količinu raznog materijala za odjeću, pretežno žensku, gotove odjevne predmete raznih veličina, zatim predmete od kože, razne prehrambene artikle, južno voće, čokoladu i druge slatkiše. Tako je doček Nove godine u domu bio svečaniji i blještaviji nego ikad ranije. Pored igranke i veselja, svi domci dobili su po tašnu i u njoj čokoladu, narandžu, keks, bombone...

I druge promjene nabolje djeca su zapažala na svakom koraku i činilo im se da su one bile mnogo veće i značajnije. A te promjene su, ipak, bile postepene i oprezne u najvažnijim pitanjima, jer su objektivne okolnosti tako diktirale. O tome govori iscrpna analiza, zapravo dio analize, koji se odnosi na dječije domove, rađena vjerovatno početkom jeseni 1949. godine.⁴⁾ U tom dokumentu svestrano se sagledava, tekstualno i tabelarno, stanje svih dječijih domova u Bosni i Hercegovini i predlažu odgovarajuća rješenja. Pritom se koriste nešto strožiji kriteriji nego ranije, što je vjerovatno posljedica i novih povoljnijih opštih uslova i društvenih mogućnosti. Tako se kaže da od 28 dječijih domova, koliko ih trenutno ima u našoj Republici, samo četiri zgrade građene su za tu svrhu (u Kiseljaku, Prači, Trebinju i Sarajevu - za umno zaostalu djecu). Zgrade dječijih domova u Gračanici i Bos. Gradiški građene su za sreske bolnice, a dječijih domova u Kreševu, Reljevu i Banjoj Luci za samostane, dok su zgrade domova u Bos. Kostajnici, Bos. Dubici i Žepču građene za kasarne, a u Fojnici za sreski sud.

“Svi ostali domovi su prepravljene stambene prostorije koje ni u kom slučaju ne odgovaraju potrebama domova... Pored toga, sve spavaone u svim domovima bez iznimke su pretrpane...

Higijensku kuhinju koja istodobno zadovoljava i kapacitetom imaju domovi umnozaostale djece u Sarajevu, Gračanici i Bos. Gradišci. Svi ostali domovi imaju kuhinje male i bez potrebnih instalacija. Nijedan dom, osim Turbeta, nema prostoriju za trpezariju, za dnevni boravak, crveni kutić i učionicu. U svim ostalim domovima trpezarija služi za sve...

Higijensku praonicu rublja nema ni jedan dom. Kanalizacija sa svim potrebnim uređajima (sanitarnim) ispravna je samo u specijalnim sarajevskim domovima, dječijim prihvatilištima Banja Luka i Sarajevo, Gradišci, Gračanici, Turbetu i u domu “Rade Vranješevića” u Banjoj Luci - ukupno 8 domova...

⁴⁾ Arhiv BiH, Ministarstvo socijalnog staranja NR BiH, 1949., K.44, dok. bb/49., DJEČIJI DOMOVI.

Vodu za piće i umivanje u zgradi ima Trebinje, Kostajnica, Gračanica, sarajevski i banjalučki domovi (9 domova). Svi ostali snabdijevaju se vodom iz bunara, a Prača sa izvora...

Nema ni jednog doma koji ima sav potrebni inventar... Krevete, deke, čaršafe, jastuke i madrace nema ni jedan dom dovoljno. Gračanica, Kiseljak, Kostajnica, Brčko, Fojnica nemaju uopšte jastuka... Sa kuhinjskim sudem osim Vlasenice i Jajca također svi oskudijevaju.

Dovoljan broj cipela i odijela imaju samo 4 doma (Jajce, Kostajnica i specijalni sarajevski u Sarajevu). U dječijem domu u Turbetu 80 posto djece bolovalo je zimi od ozeblina... Isti je slučaj i sa Pračom, jer su zimu 1948. g. proveli u slaboj obući. U Reljevu istu zimu 80 posto djece proveli su bosu... Slično je i sa kaputima i rubljem...

Ishrana je u svim domovima slaba i jednolična...

Prilikom sistematskog ljekarskog pregleda (koji je izvršen u toku mjeseca avgusta) djece iz domova Prače, Kiseljaka, Fojnice, Žepča, Bos. Kostajnice i Bos. Gradiške ustanovljeno je da od 622 pregledane djece pomenutih domova 37 djece boluje od infiltrata, 80 od trahoma, 91 od svraba, 56 od konjuktivitisa, 37 od trihofitije i favusa i 150 od avitaminoze. Ukupno 481 bolesnih, što u procentima iznosi 77,5 posto. Uzrok ovakvom zdravstvenom stanju, pored slabe ishrane, su loše smještajne prilike...

Vaspitni rad u dječijim domovima ne zadovoljava uopšte. Na 2.930 djece ima ukupno 42 vaspitača i jedan vaspitač učitelj. Prosječno na 70 djece dolazi jedan vaspitač...

“Budžet domova je nerealan i premalen...”, kaže se, između ostalog, u pomenutom dokumentu.

Očigledno je da su ovu analizu radili stručni timovi sa širokim ovlaštenjima i sa zadatkom da stanje prikažu što realnije. A to znači da je **namjera** naredbodavca bila dobra. To je prvi posljertatni dokument koji tako svestrano i detaljno prikazuje stanje u dječijim domovima, i to mnogo detaljnije i svestranije negativne nego pozitivne činjenice. Bez ikakvih ograda, a sa ekonomskom logikom i krajnjim ciljem da se postigne opšta stabilnost u ovoj oblasti i viši nivo kvaliteta u cjelini. To

je ta strateška promjena i napredak, koji se nazire i u **zaključcima i preporukama** ovog dokumenta:

“1. - Izvršiti najnužnije popravke postojećih zgrada. Za te radove potrebna je svota od 2.000.000 Din.

2. - Obezbijediti u planu za 1950. g. detaljne adaptacije i proširenja zgrada kao i uvođenje sanitetskog uređaja za sve dječije domove.

3. - Broj pitomaca svesti na stvarni kapacitet.

4. - Omogućiti nabavku odjeće i obuće: 3652 para cipela, 3111 odijela, 2163 para veša, 1262 kaputa, 2208 pidžama, 5686 maramica, 1359 spavaćica i 7496 pari čarapa.

5. - Omogućiti nabavku slijedećeg inventara: kreveta 844 kom., 1649 komada deka, 5890 čaršafa, 1322 jastuka, 1255 madraca, 463 ormara, 356 stolova, 1327 stolica, 379 kom. velikog kuhinjskog posuđa, 2684 kom. tanjura, 2625 šolje i 471 klupu.

6. - Izvršiti momentalnu popunu magacina i spremanje zimnice računajući 2.000 Din. po jednom djetetu za nabavku iste. Za ovo je potrebno ukupno 8.000.000 Din.

7. - U sve domove postaviti učitelje za vaspitače, a za sadašnje pomoćne vaspitače organizovati kurs radi upotpunjavanja spreme.

8. - Organizovati seminar za 60 novih pomoćnih vaspitača sa kojima će se popuniti potrebna mjesta pomoćnih vaspitača po domovima.

9. - Smjestiti na sistematsko i bolničko liječenje svu bolesnu djecu.

10. - Izvršiti izmjenu i popunu zdravstvenog kadra i

11. - Izdati pravilnik i sva potrebna uputstva za rad u dječijim domovima”.

Dakle, sagledavanjem i postepenim eliminisanjem svih nepovoljnih stanja i trendova u dječijim domovima - pravac je koji je trasiran sarajevskim Savjetovanjem. Tu trasu i takav trend prihvatili su svi: politika, vlast, upravnici i vaspitači domova.

Kada su vaspitači u pitanju, oni su zajedno sa upravnicima bili druga najsvjetlija strana domskog života, pogotovo u periodu 1945-1948. godine, premda je tada kvalifikaciona struktura tog kadra bila najslabija. Tako je bilo stoga što su postavljeni niski standardi i što je entuzijazma i kontrole bilo napretek. Vremenom su opšti uslovi bivali bolji i novi standardi zahtjevniji, pa je dotadašnji kadar gubio dah i postizao sve slabije rezultate. Međutim, vaspitač je i dalje stalno bio među djecom, od ustajanja i jutarnje fiskulture, namještanja kreveta i lične garderobe, postrojavanja i obavljanja doručka, odlaska u školu i povratka iz škole, pranja ruku i objeda za ručak, organizovanja kružoka i učenja, rada u sekcijama i organizovanja zabave, pa do pranja nogu pred spavanje i gašenja svjetla po spavaonicama. I sve ostalo što se dešavalo među djecom, sitne svađe i krađe, povrede i bolesna stanja, navala tuge i radosti, izbor lektire za čitanje i način učenja nekog predmeta, sve je išlo preko vaspitača, on je o svemu znao i u svemu učestvovao. Zato je njegovo radno vrijeme trajalo 24 sata dnevno, trebalo je to izdržati i ostati na visini zadatka. Otuda izbjegavanje učitelja da dođu na to radno mjesto i kratak boravak u domu, ako i dođu.

Ilustracije radi navodimo statističke pokazatelje Dječijeg doma u Turbetu na dan 1. marta 1948. godine:

Tabela 20: Brojno stanje djece

Socijalna struktura	Muških	Ženskih	Svega
Bez oba roditelja	245	186	431
Bez jednog roditelja	67	39	106
Sa oba roditelja	8	3	11
Ukupno:	320	228	548

Tabela 21: Broj djece po razredima u školi

Razred u školi	Muških	Ženskih	Svega
I	64	57	121
II	98	74	172
III	102	53	155
IV	56	44	100
Ukupno:	320	228	548

Tabela 22: Uspjeh nakon drugog tromjesečja

Uspjeh u školi	IV r.	III r.	II r.	I r.	Svega
Odličnih	14	22	17	12	65
Vrlodobrih	19	30	45	17	111
Dobrih	48	60	58	21	187
Dovoljnih	15	13	17	5	50
Nedovoljnih	2	8	1	15	26
Neocijenjenih	2	22	34	51	109
Ukupno:	100	155	172	121	548

Tabelarni pregledi sačinjeni prije ovoga i nakon ovoga bili su različiti zbog stalno prisutne fluktuacije djece, jer su jedna odlazila a druga dolazila i stalno tako. To je usložnjavalo i znatno otežavalo rad vaspitača u tadašnjim uslovima i od njih tražilo više truda i više znanja. Slično je bilo i u svim drugim dječijim domovima za ratnu siročad u BiH.

Štićenica **Janja Jurčević** čuva sjećanja o vaspitačima:

“... Bio je to pravi VASPITAČ, čovjek kome se može povjeriti svoju tajnu, od koga se može tražiti pomoć u vezi sa nastavnim gradivom. Bio je osoba najbliža nama i u igri i u šali. On organizira priredbe, igranke, takmičenja i uvodi djecu u stvarni svijet života koji predstoji. On organizuje đačke proslave i proslave praznika. Bio je kao roditelj i veliki drugar, naš zaštitnik i savjetnik, jedan od velikih učitelja života. Učio nas je Bon-Tonu i kulturnom ponašanju za stolom, te kako da se služimo pribotom za jelo. Jeo je s nama u trpezariji istu hranu kao i mi...”

Naravno, svi vaspitači nisu bili kao u sjećanju Janje Jurčević, ali velika većina sigurno jeste.

A štićenica **Tankosava Mikić** svoje sjećanje formuliše ovako:

“U Žepču sam provela devet lijepih godina pod pažnjom i brigom naših vaspitača, a vaspitači su bili svo osoblje. Svi su oni na neki način dio svoga znanja podarili nama i ugradili u nas. I nije im bilo lako dovesti u red i izvesti na pravi put toliku djecu! Zato dok živim u meni će živjeti i imena: **Begović Bisera, Eminagić Hajra, Marjanović Desa, Kecman Kosta, Bubaš Kristina-Seka, Huseinbegović Munevera, Bajić Veselinka, Vrcelj Ljubica, Markanović Pavka, Kelava Ankica, Mehić Fadila i Ibro, Janković Desanka, Kalajdžić Osman, Mujkić Avdo, Subotić Zora, Perković Milivoje, Barbarić Ankica, Trogrlić Jelena, Garić Manda, Pašić Kadrija, Šaćir, Ante,**

Ludmila... Počev od jutarnjeg podizanja zastave na jarbol, pa kroz cijeli dan oni su imali rad s nama. Na prvom mjestu je bilo učenje i vladanje u školi, pa uređivanje i održavanje domskog kruga, zatim društvene aktivnosti, slobodne aktivnosti, radne akcije... Kud god smo išli, išli smo u stroju pjevajući, a građani bi nam aplaudirali, što bi u nama pobuđivalo još veći ponos. A na radnim akcijama na pošumljavanju Orlovika, na izgradnji gimnazije, na istovaru vagona, na gradnji pruge - svugdje smo bili među najboljim. Uz nas su, rame uz rame, bili i naši vaspitači - to treba da se zna. Naveče su s nama prorađivali Bonton i tražili da ga što više primjenjujemo kako bi on u nama zaživio. Bili smo jedan od najboljih dječijih domova u BiH - pričali su inspektori i posjetioci iz Ministarstva. Za sve to velike zasluge pripadaju osoblju doma - našim vaspitačima. Otuda i ovaj usklik:

*Za sva lijepa proljeća i ljeta,
za sve lijepe zime i jeseni,
za sve duge godine sreće i mira,
o Dome i Žepče, veliko hvala ti!"*

“U domu smo učeni da uvijek kažemo “mi” a ne “ja”. Tako smo vaspitani. Domci nisu zavidni, oni se više bore za drugog nego za sebe, većina smo takvi. Svi domci su govorili ono što jeste i kako jeste, bar velika većina. Upravnica Bisera bila je divna, kao i vaspitačice...”, reći će bivši štićenik **Jovo Pavlović**.

I zaista, u gotovo svim dječijim domovima, zaposleni su se trudili da djeluju kao vaspitači. Takvima su ih i djeca doživljavala, što znači da su u tome uspijevali. Otuda danas tolika ljubav bivših domaca prema njihovim dječijim domovima. Naravno, u većini domova bilo je i pojedinaca među osobljem koji su se prema djeci odnosili suprotno dužnostima i kućnom redu, maćehinski, ali oni su bili samo pojedinci u kolektivu i obično u njemu nisu dugo ostajali.

O vaspitačima i djeci svjedoči i slijedeća pripovijetka ovog autora, o autentičnom događaju u Dječijem domu Žepče, a koja bi mogla da se locira u većinu dječijih domova u BiH:

PROGONITELJI

“Po krajičku dječakove podsvijesti vrzmali su se nepoznati ljudi u crnim uniformama, sa dugačkim puškama i čudnim mecima zaobljenih vrhova. Izgledali su neobično krupni u dugim širokim crnim šinjelima. Neki su ga osorno štošta priupitali i ne čekajući odgovor prolazili, drugi ga nisu ni primjećivali, ali on se ipak sklanjao iza lijeske i posmatrao ih dok prolaze, strepeći... Onda ovi iščezoše a u vidnom polju, na nekom drugom mjestu, pojaviše se drugi nepoznati, bez uniforme, u crnoj suknenoj odjeći, sa crvenim šalovima oko glava koji su im djelimično zaklanjali neuredna lica. Puške im kraće, a meci šiljati i poredani u redenike preko prsa i ramena. Od majke traže rakiju, osorno i prijeteći... I njih odjednom nestu, a pojaviše se brda i bregovi, ogromna gola brda koja stalno mijenjaju oblik i nad njega se nadnose, hoće da se spoje, a on nema snage da bježi. Gotovo je - kako nikog nema da pomogne! Nailazi veliki oblak i zalazi među brda, ne da im da se spoje, brda se gibaju, uvećavaju, kao da pokušavaju da istisnu oblak...

Kad izađe iz bunila, znojav i umoran, nad sobom prepozna nekoliko dragih glava dječaka, odgajatelja Ziju i bolničarku Muneveru. Micao je suhim ispucalim usnama, bez glasa, a pogled najduže zadržu na licu odgajatelja. U nečemu se dvoumio... Da, jeste, odgajatelj je tu... što li je tu? Možda čas još traje... da, eno govori... “U mom zavičaju ima mnogo zmija otrovnica. I jedno mjesto u brdima naziva se Zmijarnik. Zmije su opasne, treba ih se čuvati...”, kao da je čuo odgajateljev glas i vidio sebe i drugove kako ga pažljivo slušaju zaustavljenog daha. Piljio je netremice u njega poluotvorenih usta, a ovaj mu se na trenutke pričinjao kao veliki poskok što se naslonio na stojeću govornicu u učionici i otud palaca jezikom na sve strane...

Ta slika bi još potrajala da ga bolničarka nije po licu i vratu lagano prebrisala alkoholisanom gazom, od čega se trgao. Razabrao je da odgajatelj stvarno govori sokoleći ga da izdrži i da će sve biti dobro. Osjećao je ugodnu hladnoću alkohola, svijest mu se bistrila a vid postajao jasniji. Shvatio je da se nalazi u krevetu domske bolničke

sobe u kojoj su ležala još tri bolesna dječaka. Posjetioci oko njegovog kreveta pružiše mu poklone: Špiro dva oraha, Azem jabuku, Šemso kolač, a Viktor olovku sa gumicom na kraju.

- Čim ozdraviš, igramo sa Prijječanima, biće to dobra utakmica - saopćiše mu da ga obrađuju, a on ih gleda staklastim očima prenoseći pogled s jednog na drugog, šuteći. Vidjelo se da je pod jakom vrućicom. "A ja sam ti govorio da se ne junačiš", razmišljao je Špiro posmatrajući bolesnika, "gdje ćeš ti da se pereš do pasa kao odgajatelj, i to hladnom vodom po ovoj zimi... Odgajatelj može, on je jači i deblji, a i navikao je... kud baš ti da ga imitiraš!" "Ma, lahko će on sa ovom prehladom kad je već rat pregrmio", odgovarao je Azem na neko sebi postavljeno pitanje, "moramo mu naći meda, med će ga najbrže ojačati, pričala mi je nana". "Ih, kako bi sad dobro došlo kozije mlijeko, strina Zibija je to meni davala kad sam imao upalu pluća", sjeti se Šemso...

I tako, svi su u sebi tražili način kako da pomognu drugu. A njihov drug se borio sa vrućicom i svaki čas nakratko gubio kontrolu nad slikom iznad sebe, koja bi zatreperila i nestala kao slika u bunaru nakon bačenog kamenčića. Samo su poluzatvoreni kapci jedva pokazivali da se očne jabučice kreću lijevo-desno, dolje-gore i rastavljene usne što su se lagano pomicala kao da šapuću. Sve ostalo na njegovom licu i opruženim rukama bilo je mirno. Unutar njega, pak, upravo je započinjao novi košmar dok su mu zjenice bježale pod obrve: našao se u poznatom mu polju, a iz okolnih šumaraka navalile zmije i progone ga, on bježi prema selu, a noge ga teško nose jer se i okolna brda nad njega nadnose i livade pod njim gibaju... Kod groblja ga gotovo sustižu, spasava ga visoka ograda od vrljika na koju se popeo i sa koje ih je tankom šibom ometao da se uspužu. One nemoćno obilaze ogradu, palacaju jezikom prema njemu, izdižu glave koje načas izgledaju kao ljudske, sa crvenim šalovima preko lica, penju se do prve vrljike a on nema kuda dalje...

Česte kretnje znojem orošene glave i izvijanje tijela uz visoko uzglavlje bio je znak bolničarki da mu se javi.

- Biće dobro, Ejube, samo se smiri i odspavaj, biće dobro - roditeljski ga je tješila brišući mu znoj s lica i vrata, kvaseći mu usne nekom zelenkastom tečnošću. Dječaku je to godilo i on otvori oči

pogledavši paziteljicu. Ona je taj pogled razumjela kao pogled djeteta prema majci, jer samo majci se upućuje takav pogled - bila je sigurna bolničarka Munevera. "Biće da u meni prepoznaje majku... E, moje dijete, nema je, izgorjela je zajedno sa tvojim sestricama, u rođenoj kući... I mnogo drugih majki i sestara. Prokleti rat"! razmišljala je pokrivajući dječaka, a neka tuga se u njoj skupila pa ju jedva sputava da iz nje ne provali.

Tog prijedodneva u krugu doma sve se uskomešalo. Iz škole je učitelj javio da desetak štićenika nije došlo na nastavu. Uzalud je odgajatelj pokušavao da sazna gdje su otišli, raspitujući se kod svih na koje je u domskom krugu nailazio. Čak se i uplašio. Samo se mlađahna kuharica Rifka zagonetno smješkala...

Naveče se vratiše nestali dječaci i obradovaše sve. Obuća im je bila blatnjava, odjeća uprljana i mjestimično pocijepana. Odmah se saznalo da su Šemso i još dvojica išli u selo iza brda da traže kozije mlijeko za Ejuba, a Azem sa ostalima po šumi tragao za rojevima pčela i bumbara da bi iz njihova staništa izvadio meda.

- Ne radi se to tako, dragi Azeme, gdje ćeš tražiti pčele po ovoj hladnoći! Treba pitati... - korio je odgajatelj kolovođu a i ostale dječake. Pa ipak, u duši mu je bilo toplo zbog njihove brige za druga. Priroda je puna raznih lijekova, razmišljao je, samo ih treba u pravo vrijeme i na pravi način uzeti. A eto, pitomci znaju da se posluže prirodom i to ga raduje. I dok su prijekori još uvijek trajali, Rifka je skuhala litar kozijeg mlijeka i jednu šolju po dječacima poslala bolesniku.

U bolničkoj sobi sve je kao i jutros: bolničarka pored Ejubovog kreveta, dok on leži na leđima, lica zajapurena od vatre, usana razmaknutih i ispucalih, očnih kapaka poluotvorenih. Ostali dječaci budni u svojim ležajima, šute. Šemso ih pozdravi i svakome spusti u šaku po nekoliko suhih šljiva i krušaka dobijenih u selu.

- Dobre su - reče smješkajući se.

- Dolazio je ljekar i dao lijekove pa mu je sada bolje, spava - tiho će bolničarka ne čekajući da dječaci pitaju.

- Donijeli smo mu kozijeg mlijeka - rekoše joj.

- Neka spava, popiće kasnije. A, otkud vama kozije mlijeko?

- Dobili smo u selu. Jedan seljak nam dao i rekao da opet dođemo - šapatom ispričaše šta su danas radili. - Žao nam je što i meda nismo našli, ali naći ćemo mi i to.

- Svašta! - prošaputa bolničarka. Dopadalo joj se to, mada im avanturu nije odobravala. Oni su samo željeli da golman njihovog tima što prije ozdravi i ojača, jer bez "Rode", kako su ga zbog visokog stasa zvali, ne bi bili u stanju pobijediti Priječane, u to su svi bili uvjereni. A "Roda" je zaista dobar golman, pravi.

* * *

Naredno jutro donijelo je sunčan i topao majski dan. U bolničku sobu dođe odgajatelj i odnekud donese tri limuna izrezana na kriške.

- Malo se osvježite, a ima i vitamina ce, koji pomaže da se brže ozdravi. Kako si jutros? - obrati se Ejubu sjedajući na rub njegova kreveta.

- Bolje sam, izgleda.

- Kozije mlijeko je ljekovito, popij ga kad god ti donesu. Zamisli, oni tvoji mangupi išli su u selo po njega!... I spavaj što više, ali ni lijekove nemoj preskakati.

- Dobro - procijedi dječak tiho, a riječ "spavaj" uplaši ga, jer samo je on znao šta ga čeka kada zaspi. Tek što bi utonuo u san, našao bi se oči u oči sa zmijama. One bi ga presretale na putu, pa ga progonile, ili se samo pojavile da bi ga nagnale u paničan bijeg. Bez njih spavanje nije moglo da se desi! Jednom je, kao pošao na bunar ispod sela odakle se njihove kuće snabdijevaju pitkom vodom. Na utabanom puteljku, nad koji se s obje strane nadnose visoke stabljike ječma, ispriječilo se klupko zmija, mirovale su. Neke dugačke i tanke, poprskane svijetlim tačkama, druge kraće, zdepaste i sa raznim šarama po leđima i bočno, treće mrke sa ponekom žučkastom pjegom. Izašle iz trave i gomile kamenja pored puta, sunčaju se. Pokuša ih zaobići, ali i tamo su gamizale zmije; ni natrag nije mogao jer su i s te strane već izmilile. Nije imao kud, a one su ga prijeteći gledale svojim stalno otvorenim staklastim očima... Drugi put se obreo iznad sela, ide strmom stranom između smreka tražeći gljive reduše. U blizini Nikoline kuće nailazi na zmije, one mu prijete, laju na njega kao mali psi, ne daju mu da prođe,

a jedna ga potjera puteljkom sve do velike lipe na rubu sela. Tu u hladovini i prhknoj suhoj zemlji prpošilo se nekoliko kokoški i jedan krupan pijetao, koji odvažno napade zmiju, krešteći. Ona se skoluti kao pita u tepsiji, a glavu visoko izdiže i njome trza na pijetla koji na svaki njen pokret odskoči, narogušen. Tako su se neko vrijeme nadurali, a on ih je posmatrao iza grma u blizini lipe. U jednom trenutku zmija se pretvori u čovjeka sa crvenim šalom, nešto sijevnu, a pijetao posrnu i opruži se... Onda dobi izgled njegovog oca, okrvavljenog, pred nogama onog sa šalom. Pored oca i ispod njega pružao se šareni jorgan...

Tako iz noći u noć... Dešavalo se da u snu zapomaže, zove upomoć, znojav i unezvijeren, budeći i ostale u spavaonici. Kada bi ponovo zaspao, ponovo bi zmije sanjao. Unaprijed je znao da će ih sanjati! Zato je nerado išao na spavanje. Radio je bilo šta samo da što duže ostane budan. Najčešće bi sjedio na krevetu boreći se sa snom, sve dok ga san ne bi obhrvao utonuvši u strašne more. Zbog toga su ga zvali "mjesečar". Nosio je i druga imena: "pjesnik", zato što je pisao pjesme, "filozof", zato što je znao lijepo da govori i mudro raspravlja...

Nedavno je s vriskom skočio iz kreveta i odmah se, ničice, bez glasa, stropoštao na pod, trzajući tijelom dok mu je pjena izbijala na usta. Izgledao je jadno, što je ostalu djecu uplašilo. Dotrčali su odgajatelj i bolničarka, prskali ga vodom po licu i vratu a on se i dalje tresao i pjenio stisnutih vilica i otvorenih očiju. Onda je polahko došao svijesti i s mukom se, kao postuđen, podigao tražeći svoj krevet. Ostali dječaci su se utrkivali ko će mu pomoći, tješeći ga. Ujutro je došao ljekar i utvrdio da se radi o padavici, dodavši da je ona česta kod djece koja su u ratu mnogo propatila. Kaže da je do napada došlo zbog ružnog sna koji je jako uzbudio dječaka, a kad su mu objasnili da Ejub često sanja i da ga košmarni snovi umaraju, ljekar se zainteresova za sadržaj njegovih snova. Saznao je da su uglavnom zmije predmet snova, ali i to da dječak zmiju nikada nije vidio, osim na slikama. Često mu se u snu zmije pretvaraju u ljude, one iz rata kojih se plašio, a ponekad bi se i ti ljudi pretvarali u zmije kako bi mu mogli prići kad im umakne i skloni se u neku rupu ili sličan uzak i dubok prostor.

Ljekar je upravnici doma savjetovao da djeca posjete zoološki vrt i tamo vide zmije i druge životinje.

- Kada ih još kao mali vide onako uživo, manje će ih se bojati. Ostalo treba klinički liječiti - zaključio on samouvjeren.

Dok je slušao ljekarske nalaze i preporuke, odgajatelj se zarekao da više nikada neće pričati o zmijama. "Ali kako da im kažem koliko su zmije opasne", razmišljao je tražeći uporište za svoje pedagoško postupanje.

* * *

Još dva dana trajala je visoka temperatura u onemoćalom dječakovom tijelu, smjenjivali se bunilo i java, košmarni snovi straha i dragi likovi drugara. Onda se vrućica naglo povukla kao što je i nastupila, on je u ustima osjećao neku oporost, debljinu suhog jezika i potrebu da liže ispucale usne. To je prva promjena koje je bio svjestan. Ljekar je dolazio svaki dan i lično kontrolisao temperaturu, zapitkivao štošta bolničarku i bolesnika, pokazujući neuobičajeno interesovanje.

- Eto, momče, prebrodili smo krizu. Još malo i bićeš ponovo zdrav - saopćio dječaku trećega dana, a onda se obratio bolničarki:

- Neka češće pije čaj i mlijeko, a i hranu mu puterom pojačajte. Svako jutro neka popije jedno jaje umućeno sa šećerom. Terapija ista do daljnjeg.

Odgajatelj je treptao od sreće, pitao ljekara koliko će trajati oporavak, kad će dječak moći na put, hoće li smjeti na jutarnju fiskulturu?... Žarko je želio da njegov uzorni učenik što prije ozdravi i posjeti zoološki vrt kako bi, smatrao je on, i njegove more prestale. Ljutio se na bolest što se umiješala i privremeno odgodila izvršenje ljekarske preporuke. Sa njegovim odobrenjem i podrškom dječaci su ponovo otišli u selo po kozije mlijeko, ovoga puta su domaćinu kao poklon ponijeli sitnog šećera.

- Ponesite ovo, oni toga sigurno nemaju dovoljno, jer je i njima rat tek završen - tiho je rekao pružajući vojničku torbicu dok je procjenjivao izgled njihove odjeće i obuće.

U selu ih domaćin pred kućom dočeka, prepoznavši ih još dok su puteljkom išli preko livada. Lijepo ih primiše i počastiše raspitujući se za život u domu, te ispričaše da i oni imaju dvoje unučadi u jednom dječijem domu, da su dobri đaci i da će im uskoro doći u posjetu. Na

polasku im nana tutnu u torbu, uz bocu svježeg kozijeg mlijeka, grudvu mladog sira i kolut tek izmetenog putera, rekavši da će bolesniku pomoći da ojača. Ni suhe šljive i kruške nana nije zaboravila, a domaćin ih, po običaju, isprati putem niz njive i preko čaira, savjetujući ih.

- ... A što se tiče pčela i bumbara u šumi, okanite se toga nauma, jer su pčele i bumbari opasni i od njihovih ujeda čovjek može umrijeti. Osim toga, rijetko se to može naći u šumi, a da je čovjeku dostupno. Zato se okanite ćorava posla - zaključiti dobričina i pozdravi se s njima.

Dječaci požuriše da stignu u dom prije mraka, tako su obećali odgajatelju. Željeli su i da Ejub za večeru dobije poklone koje mu nose.

- Hvala vam, ali niste trebali zbog toga ići čak u selo, dobro je i ono mlijeko koje mi bolničarka donosi od svoje kuće - tiho, s naporom izgovori dječak dok su se na njegovom licu smjenjivale grimase bola zbog ispucalih usana.

- E, ali to nije kozije! I sir i puter su od kože - brani se Šemso i obećava da će opet ići.

- I ja ću s vama... kad ozdravim... da se zahvalim...

- Obavezno! - uglas prihvatiše dječaci kao po komandi, radosni što ga vide u boljem stanju.

- A onda dolazi utakmica... - sokoleći ga potpiruje Azem, a Ejubov ga pogled pita hoće li on u međuvremenu biti sposoban da brani na utakmici.

U bolesničku sobu uđe bolničarka noseći bočice i toplomjer pa ugledavši buket glava oko Ejubova kreveta, poče ružiti:

- Ne zamarajte ga nadugo i naširoko ako želite da brže ozdravi... - stajala je kraj vrata, a u uglovima usana igrao joj jedva primijetan majčinski smiješak koji se nije dao sakriti. Zbog njene brige za bolesnike, pa i roditeljskog odnosa prema Ejubu, dječaci su joj ovih dana ispred imena dodali naziv "mamica", cijeneći njeno požrtvovanje. To joj je godilo, a pitomcima činilo zadovoljstvo.

Za nekoliko narednih dana Ejub se vidno oporavio, osjećao se sve bolje, a na lice mu se vratila vedrina. Širina prostora činila mu se većom, punoća udisaja također, ali se javljao i još pokoji bolan ubod pod rebrima. Jeo je dobro, pet puta na dan; svako jutro umučeno jaje sa šećerom, puter, mlijeko, čokoladu... I spavao je dobro, duboko i

dugo, a ružnih snova bilo je sve manje, samo ponekad je sanjao porodičnu tragediju, a onda i susret sa zmijama. U njegove misli sve češće je navraćala i najavljena utakmica sa Priječanima...

Desetog dana, nakon što ga je doktor obišao, napustio je bolesničku sobu i vratio se u svoju spavaonicu.

Vrijeme je prolazilo i dok su pitomci plijevali korov u domskom povrtnjaku, a on se nečim bavio u hladovini žalosne vrbe nedaleko od kuhinje, izađe kuharica i zamoli ga:

- Nisam još skuhala supu, a skoro će vrijeme ručku, bi li mi oprao na potoku ovog pijetla dok ja priprelim vodu za perutanje?

- Hoću, kako da ne... - a onda kao da se nečega sjeti pa dodade drugačijim tonom: - Ipak bih volio da to ne radim.

Priđe kuharici i uze ono što mu je pružila ne pogledavši ga. Tromo se uputi potoku a nešto se u njemu pokrenu, kao mukla grmljavina, penjući se od stomaka prema grlu i glavi. Nekoliko koraka pred potokom spusti pogled niz ruku na okrvavljenog pijetla bez glave... Osjeti vrtoglavicu, kao da se zemlja, drveće i nebo okreću i tumbaju, a onda neka golema sablja sve to presiječe po vertikali ispred njegova lica, i to ga povuče naprijed, u mrak...

Našli su ga s licem u plićaku potoka, stegnutih vilica i otvorenih očiju. A na prostrtom ćebetu pod žalosnom vrbom ostaše na listu tek napisani stihovi nedovršene pjesme:

*I nakon rata rat ubija
provlačeći zlotvore
kroz dječije snove
oštećujući im tanahne
osjećaje... ”⁵⁾*

Takvih i sličnih priča, uglavnom nezapisanih, zapamćeno je u mnogim našim dječijim domovima u označenom periodu. Šteta što su se ljetopisi domova kasno počeli voditi i što su, uglavnom, neuredno vođeni. A oni su, u zbiru, najfinija građa historije...

⁵⁾ Ramo Arnautović, BJELINA BOLA, str. 69.

5. Novi dječiji domovi

Kako je vrijeme odmicalo, sve više su se ispoljavale tri grupe potreba: potrebe dječijih domova, potrebe djece i potrebe društva.

Potrebe dječijeg doma manifestovane su željom za većim komforom, boljom i raznovrsnijom odjećom i obučom djece, boljom opremom, raznovrsnijom ishranom, ali i za starim kućnim redom i njegovim regulama koji je garantovao bezbjednost djece i doma, što je osoblju pred vlastima osiguravalo kakvu-takvu uspješnost. Jer, opredjeljenje vlasti i dalje je bilo da su ratna siročad posebna briga društva, da ne smiju ni u čemu oskudijevati i da im se ništa loše ne smije dogoditi. S druge strane, način finansiranja domova sve je manje prostora ostavljao komociji i ostvarivanju navedenih i drugih potreba.

Potrebe djece bile su iste kao i potrebe doma, samo gledane iz njihovog ličnog ugla, plus veće otvaranje doma prema sredini u kojoj žive i veća sloboda kretanja i druženja sa vršnjacima izvan doma. Smatrala su da su dovoljno odrasla da mogu slobodno, a ne samo u stroju, da se kreću gradom, da se šišaju i oblače kao njihovi vršnjaci i vršnjakinje u gradu, da mogu naveče izlaziti u šetnju, ići na zabavu i slično. Napokon, kod mnogih djevojčica javila se potreba da posjeduju nešto svoje, knjigu, nalivpero, album za slike, tašnu, odjevne predmete itd., a da to nije istovremeno zajedničko...

Potrebe društva bile su iste kao i ranije, a to je: da se što prije zbrine i organizovano vaspitava što je moguće veći broj nezbrinute ratne siročadi, polusiročadi i ekonomski ugrožene djece, da se ona najkraćim putem školuju i uključe u proces privređivanja, ali i da se

talentovanim i željnim znanja omogućiti maksimalno obrazovanje. Otuda potreba otvaranja novih dječijih i đačkih domova ili proširivanje kapaciteta postojećih, a sve to mnogo košta.

Tako su te potrebe bile u stalnoj međusobnoj protivrječnosti, što djeca i njihova rodbina nisu znali, ali je društvo ulagalo ogromne napore da koliko-toliko svim tim potrebama udovolji. Među ta nastojanja, primjera radi, ide i otvaranje Muškog dječijeg doma u Žepču, pored već postojećeg ženskog. Naime, koncem 1950. i tokom 1951. godine uočen je porast nezbrinute muške djece na području zavidovičkog sreza, jer zbog načina finansiranja drugi domovi nisu rado primali djecu s drugih srezova. Tako je malo Žepče postalo domaćin dva dječija doma, što osim Sarajeva i Banje Luke nije imao ni jedan grad u Bosni i Hercegovini.

Prikupljena djeca bila su uglavnom sa zavidovičkog i žepačkog područja (zavidovički srez), manji broj sa zeničkog, maglajskog, dobojskog ili nekog drugog. Prva grupa djece stigla je tokom ljeta 1951. godine iz zavidovičkog Đačkog doma gdje su bila privremeno smještena i pohađala peti, šesti ili sedmi razred osnovne škole. Ubrzo za njima pridošli su i ostali, pa je nova školska godina spremno dočekana.

Svi oni bili su starosti između 11 i 15 godina, koji su do tada, osim grupe iz Đačkog doma, boravili kod rodbine i drugih staratelja, ili su imali jednog roditelja slabog imovnog stanja ili slabog zdravlja, pa je brigu o podizanju i odgoju djece preuzelo društvo na osnovu prijedloga socijalnih radnika i ustanova. Ta djeca došla su prilično zapuštena, kržljava i narušenog zdravlja, ali i vješta u snalaženju i prepoznavanju nepovoljnosti za sebe. Njihove stečene navike, poimanje međusobnih odnosa i kolektivnog života, shvatanje discipline itd., pored navedenog, predstavlja odgovor na pitanje zašto Srez nije odmah išao na stvaranje mješovitog doma, kao što je bilo prvih godina, već je formirao novu potpuno samostalnu dječiju ustanovu. I druga grupa djece oba pola, one ispod deset godina starosti, postala je brojna i tražila društvenu brigu. Ona su smještena u Ženski dom ili u druge domove u širem okruženju.

Slično se događalo i u drugim sredinama, pa su otvaranja novih ili zatvaranja dotadašnjih dječijih domova bila česta. Zato je primjer Žepča ilustrativan, zbog čega ćemo ga ovdje još koristiti. Naime, novi štíćenici, pridošli 1950. i 1951. godine, zbog ambijenta u kojem su do tada živjeli i sticali navike, nametnuli su domovima novu dimenziju odnosa i potrebu za novom metodikom rada. A za to je bila nužna povoljnija kvalifikaciona struktura osoblja, naročito upravníčkog i vaspitačkog.

Novi upravnik Ženskog doma, iskusni učitelj **Avdo Mujkić**, odmah je stavio do znanja da je strog. Vidjelo se to i po načinu ophođenja sa osobljem, ali i po žustrini i sitničavosti prilikom obilaska i pregleda objekata i inventara po domskim prostorijama i krugu. Činilo se da mu ništa nije po volji, kao i to da dobro poznaje svoj posao i da zna šta hoće. Nekima je to smetalo, a drugi su odobravali. Djeci, međutim, bio je zanimljiv zbog toga što je on prvi upravnik muškarac, pa su s interesovanjem iščekivala njegov nastup prema njima. Neke djevojčice došle su iz drugih domova gdje su upavnici bili muškarci, pa su sada pričale kako svi oni tuku djecu, i upavnici i vaspitači, prognozirajući da će sigurno tako činiti i ovaj. Ostale štíćenice su pažljivo slušale i prisjećale se Ljubice i Bisere...

Nakon nekoliko dana obilazaka, pregleda, zavirivanja u sve i svašta, čitanja službenih knjiga, razgovora, posjeta školi i vlastima, novi upravnik je sazvaó sastanak osoblja doma i tom prilikom, pored ostalog, rekao: "Znao sam odranije da je ovaj dom jedan od najboljih u Republici, zato sam se obradovao kada su me ovamo uputili. Pregledom imovine i stanja doma utvrdio sam da su moja ranija saznanja dosta tačna, ali imam i primjedbi. Prva je zapuštenost domske ekonomije koja se slabo koristila, pa je magacin gotovo prazan, zatim nepotpuna evidencija u knjigama, pa onda radna disciplina osoblja, i napokon nedovoljna disciplina pitomica, naročito kada su u školi i na putu od škole do doma..."

U glavama većine prisutnih ista misao: ovo je neka nova vrsta upravnika, ali tako i treba.

Na sastanku s djecom u trpezariji rekao im je da je o njima slušao sve najbolje prije dolaska ovdje, pa očekuje da će one taj dobar glas i opravdati, i poboljšati. Rekao im je, takođe, da su uredne i da su im prostorije čiste kao i sve ostalo. Tako treba i dalje, i sve to može još bolje, pogotovo kod djevojčica koje će uskoro postati djevojke... “Međutim, zapazio sam i nešto loše ovih dana. Kad se vraćate iz škole neke iskaču iz stroja i tako stvaraju nered, a neke opet ostaju u gradu i dolaze kasnije. U školi sam čuo da ima i loših ocjena... Ako hoćete dobar glas o sebi, onda i sve to treba popravljati. Pa i rad u sekcijama pojačati, takmičiti se. A to što ste rekly da nemate i da vam nedostaje, sve će biti nabavljano, samo vi učite i borite se...”, zaključio je razgovor upravnik, a gotovo svaka od djevojčica bila je na poseban način iznenađena, pozitivno svakako.

Tako je započelo najduže upravljanje u ovom domu. Naime, svi upravnici do tada ovdje su boravili ispod tri godine, a i svi poslije Avde Mujkića boraviće manje. “Prvi moji utisci o domu bili su vrlo povoljni, ustanova je bila dobro organizovana i uhodana u svome radu, sa

solidnim radnim osobljem i vrlodobrom djecom. Naravno, bilo je i nedostataka, pa sam se odmah dao na posao za njihovo uklanjanje”, kazao je tada Mujkić.

Domsko drugarstvo i prijateljstvo je nezaboravno. I ova uspomena Tankosave, Dragomirke, Marice i Božice iz 1952. godine služi tome.

Paralelno s ovim “uhodavao se” i Muški dječiji dom sa upravnicom **Desom Janković** na čelu, sa brojnim problemima koji prate ovakve ustanove na početku svoga rada. A kakav je to splet problema znaju samo oni koji to bar jedanput prožive. Upravnica samo kaže da nije bilo lako, a to znači da je bilo poteškoća, od snabdijevanja i ishrane, preko inventara i smještaja, pa do vaspitne zapuštenosti djece i teškoća oko njihovog dovođenja u red. Jer, među pitomcima dovedenih sa raznih strana bilo je i onih koji su psovali, lagali, varali, tukli se, lako posezali za tuđim, skloni pohlepi, ružno se ponašali u trpezariji i školi, opirali se kućnom redu itd. “Posebno mi se urezala u sjećanje neviđena dječija radost kad smo im, kao nagradu za rad na uređenju domskog kruga i vrta, svima podijelili po neki dinar da odu i potroše na žepačkom vašaru. Ta slika nikad mi nije izbljedila...” - sjetno priča danas bivša upavnica doma.

- Jeste, bilo je i nestašluka - sjeća se tadašnji domac **Stojan Ilić**. - Išlo se u tuđe voće i povrće, lomile grane, nanosila šteta, pa su se mještani žalili... Ali, bilo je mnogo više dobrog u tom domu. Sjećam se kada sam došao, upavnica Desa me je pomilovala po glavi i rekla da se ne bojim i da će mi biti lijepo... A vaspitač **Duško Orlić** svakodnevno je držao političke informacije, pa bi djeca svašta pitala, a on odgovarao, ali ako nešto nije znao, rekao bi da će sutra odgovoriti dok provjeri. Tako smo mnoge stvari saznali što ni u školi nismo učili, kao od roditelja...

- Tačno je to, sve - dodaje **Šemso Garangić**. - I ja sam išao u tuđe voće i povrće, naročito dinje i lubenice, pa sam jednom izvukao deblji kraj, jer smo komišji pogazili rasad, zbog čega je ovaj došao u dom da traži nadoknadu...

- I kvakva je bila kazna? - pitamo Šemsa.

- Nikakva! Saslušali su me i opomenuli, rekavši da to nije lijepo, da komšije od toga žive sa svojom djecom i da to više ne činimo.

Mnogi dječaci su, naime, bili u zamahu razvoja, pa su više mogli pojesti nego što je dozvoljavala tablica sledovanja. Otuda, valjda, i potreba za takvim “nestašlucima”, pored ostalog. No, s domske

ekonomije Ženskog doma ubrano je dosta voća i povrća, a dio toga prebačen je i u Muški dom, što je donekle poboljšalo dnevnu ishranu dječaka. Ubrzo su hladnoća i snijeg zatvorili sve, pa i ove dječake, u tople prostore u kojima su vaspitači tražili načina kako njihovu pažnju usmjeriti na glavne poslove.

Grupa dječaka i djevojčica Muškog doma, sa upravnicom Desom Janković i vaspitačem Delević Milonjom (u sredini). Oko njih su: Duspara Jozo, Mihajlović Vladislav, Celić Vojislav, Todorović Mirko, Selimović Alija, Medo Svetozar, Kenjić Mihajlo, Kenjić Milan, Janjić Bogdan, Stanković Mladen, Spasojević Marko, Božić Boro, Imširović Sulejman, Medo Arso, Medo Branislav, Đurić Sreto, Spasojević Mladen, Bojić Sretko, Garangić Šemso, Mitrović Tomislav, Kajić Ivica, Mitrović Jovanka, Tripunović Jovanka, Tripunović Milenka, Čivša Ljilja, Popović Ljubica, Antolović Jozo, Pejaković Ranko, Hodžić Derviš, Nikić Miloš, Stanković Stanoje, Miličić Drago, Miloš (učo), Lozanić Marko, Božić Bocko, Pervan Tadija, Skakavac Ostoja, Babić Đuro, Janković Slobodan-Bobo.

Tog ljeta 1952. godine Muški dom je ljetovao u Cavtatu, naravno ne svi pitomci, dok se Ženski orijentisao na cjelodnevne izlete i boravak u prirodi. Boravili su na Bistričaku kod Zenice, na Kiseljaku i

u Bistrici kod Žepča, na Orloviku i - na svojoj ekonomiji. Povod za odlazak u Bistricu bila je priča o postojanju nekog izvora vode od koje ptice ugibaju, pa su htjeli da vide to čudo prirode. Naravno, niko se te vode nije napio, ali se niko nije uvjerio ni u tačnost priče. Jedino u što se uvjerilo rukovodstvo doma po tim izletima je uvećana složenost organizovanja i uspješnog vođenja ovakvih akcija. Naime, u dom je naglo pristiglo nove nezbrinute djece iz raznih sredina, pa je brojno stanje bilo 128, dakle više nego ikada, čime su i problemi umnožavani, od smještaja i ishrane do organizovanja izleta i slično. No, to je privremeno, jer će uskoro dom napustiti veći broj pitomica koje završavaju osmi razred i odlaze na dalje školovanje, pa će brojno stanje opet biti uobičajeno. Iza njih ostaće fotografije...

Dakle, period od proljeća 1948. do sredine 1952. godine mnogi domci i domkinje smatraju svojim najljepšim godinama provedenim u dječijem domu.

“U Dječijem domu Žepče provela sam najljepše godine svog djetinjstva, nezaboravne, pa taj dom i to Žepče i danas za mene znače moju mladost, moj zavičaj u koji dolazim s velikim zadovoljstvom...”, kaže **Tankosava Mikić**. A **Ćefo Šecira** iz Livna dodaje:

“... Bilo nam je veoma lijepo. Sjećam se mnogo toga, naprimjer: kada je grom udario u našu učionicu i pokvario nam jedini radio aparat koji nam je bio velika razonoda. Zatim, kada se Tankosava davila u Bosni, a mi je spašavali, tada sam se strašno uplašila. Takođe i detalja sa čarapama, kada smo ih racionalno derale tako što smo ih postepeno podvlačale sve dok se cijelom dužinom ne poderu. Tako smo se snalazile, a čarape do maksimuma iskorištavale. Ujedno smo se učile štednji... Sve u svemu divno je bilo”.

IV dio

Postepeno gašenje (Period 1952-1960.)

UNIVERZITET U SARAJEVU
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
S A R A J E V O

Primljeno:			
Org. jed.	Broj	Prilog	Vrijednost

5.1. Ponovo jedna ustanova

Tokom školske 1952/53. godine, bilo po redovnom ili skraćenom nastavnom programu, veći broj djece oba žepačka dječija doma završilo je osmogodišnju osnovnu školu i krenulo na zanate i u srednje škole, razmilivši se po cijeloj Jugoslaviji. Tako su oba doma ostala sa znatno manjim brojem djece nego što su ranije imali.

I racionalizacija je ponovo zakucala na domska vrata zbog sve težeg finansiranja ovih ustanova. Bilo je i pritužbi od građana i Opštine na stanje u muškom domu, na tamošnju disciplinu, međuljudske odnose, slabu ishranu. Sve to navelo je nadležne da izvrše reorganizaciju ovih domova i da ih tokom ljeta 1953. godine spoje u jednu ustanovu.

Uprava Ženskog doma postala je zajednička, nešto osoblja iz Muškog doma nastavilo je rad, a većina je razmještena po drugim ustanovama i preduzećima. Upravnica Desa vratila se na rad u trgovinu. Tako je nakon dvije godine postojanja i rada prestao da egzistira Muški dom u Žepču kao samostalna ustanova, a nakon sedam godina ponovo zaživio jedinstveni mješoviti dječiji dom pod istim imenom "Ivo Lola Ribar".

Upravnik Avdo Mujkić - "Neumorni"
čvrsto je držao sve konce
u svojim rukama.

- Nije mi to bilo po volji, jer sam dobio 79 prilično odraslih dječaka, među njima i manji broj naviklih na razne samovolje - priča upravnik Mujkić. - Plašio sam se da mi ne naruše red u ženskom domu, zato sam tražio da njihova kuhinja i ishrana neko vrijeme ostane tamo gdje je bila, što mi je udovoljeno. Za to vrijeme zaveo sam strogu disciplinu, poboljšao im hranu, izbacio slamarice iz spavaonica, zaveo ljekarsku kontrolu higijene, nastojao da identifikujem i izdvojim nosioce nereda. Radio sam danonoćno, zajedno sa vaspitačicama **Barbarić Radom, Kelava Ankicom i Petrović Ankicom**. I komandir milicije **Spaso** mnogo mi je pomogao time što bi nekom od njih priprijetio, pa su se strasti brzo stišale. Istovremeno sam tragao za boljim pitomcima koji su spremni pomoći da se stanje sredi, a oni su bili: **Kenjić Mihajlo, Lozančić Marko, Bojić Sretko, Nikić Miloš, Skakavac Ostoja, Miličić Dragan** i još par njih. Razgovarali smo o svemu i zajednički nastojali da dogovoreno sprovedimo. Tako su ovi dječaci postali moji istinski pomoćnici, a njihov broj sve se više povećavao, pa vaspitačice nisu morale da rade koliko su ranije radile. Sada smo mogli ukinuti kuhinju u Klosteru, pa su dječaci na objede dolazili u zajedničku trpezariju s druge strane rijeke Bosne.

- Pa ipak, šta je bilo presudno da se ta skupina dječaka tako brzo odrekne slobodnog ponašanja? - pitamo upravnika.

- Čini mi se da je hrana bila presudna, jer kada smo hranu poboljšali količinski i raznovrсноšću, ekscesi su naglo prestali, osim rijetkih pojedinaca koji su se na taj način "junačili". Osim toga, puno smo međusobno razgovarali, kao odrasli, ubjeđivali se i tako sticali povjerenje, ja u njih i oni u mene. Ponavljam da je i uloga naprijed navedenih pitomaca u tome bila značajna. Neke od njih smo uključili i u novoformirani Savjet doma čiji je predsjednik bio učitelj **Ismet Nalić**.

- Je li bilo kažnjavanja?

- Za one "junačine" kojima ni razgovor, ni povjerenje, ni bolja hrana, ni obećano ljetovanje na moru nisu bili dovoljni da promijene svoje ponašanje, uveo sam otpuštanje iz doma i vraćanje njihovoj opštini, koja bi ih onda poslala u neki drugi dom. To im je bila najteža kazna, i jedina koju smo u dva maha primjenjivali, ali je bila efikasna.

- Znači, bilo im je stalo da ostanu u Žepču, pa makar i pod strožom disciplinom?

- Upravo tako, jer su zavoljeli grad i žepački dom. To opet znači da ti dječaci nisu bili loši kao ljudi, naprotiv. A kada smo im svake subote u domskoj trpezariji počeli organizovati igranku da bi se naučili plesati - radosti kraja nije bilo! Na tim igrankama bi se i recitovalo, i pjevalo, i folklorna sekcija bi odigrala neko kolo, tako da je to bio sedmični kulturni događaj. Zatim bi o tome i o svemu ostalom pisale naše **zidne novine** koje su izlazile svakih 15 dana, sa njihovim člancima, crtežima, karikaturama, literarnim crticama, pjesmama, šalama... U radu na kulturnom polju isticali su se: Kosana, Alija, Marko, Milenka, Nada, Bahra, Vinka, Šemso, Marija Šreder i drugi. Organizovali smo i zajednički jednodnevni izlet u Kamenicu, lijepo se proveli, veselo. Ko bi onda rizikovao da ide u neizvjesnost iz takve sredine? - konstatuje upravnik Mujkić.

O tim danima kazuje i domac Stojan:

- Pred rastanak s upravnicom Desom svi smo dobili džeparac od po 100 dinara, prvi put u životu, da se provedemo tih dana na vašaru. Uh, kako smo se osjećali moćno s tim novcem! Tri dana smo ga trošili, a zadnjih pet dinara dao sam za srećku "miš bijeli sreću dijeli". Kada smo spojeni sa ženskim domom, osjećali smo se kao uljezi, stranci, pa nam je trebalo vremena da se priviknemo. Upravnik Mujkić stalno je bio među nama, činilo nam se da nije ni spavao. Mnogo je davao od sebe, pa je i od nas mnogo tražio; gonio je i sebe i nas, a i osoblje...

Bračni par Munevera i Abdurahman Huseinbegović, rječju i djelom, puno su doprinijeli da se djeca ugodno osjećaju i da im domski život što više približe životu u porodici. Zbog toga su Muneveru svi zvali "mamica Munevera".

Nova ustanova bila je mješovita po više osnova. Osim po polu i uzrastu djece, u njoj su smještena ratna siročad bez oba roditelja, kojih je bivalo sve manje nakon odlaska posljednje grupe na dalje školovanje, zatim ratna polusiročad sa jednim roditeljem, kojih je sve više, siročad bez oba ili jednog roditelja čiji su roditelji umrli poslije rata, napokon djeca sa oba roditelja koji su plaćali za boravak u domu. Mješovitost sastava djece još više je usložnjavala vaspitački rad osoblja, pa je bilo potrebno i njihovo prilagođavanje na stručnom planu. Valjda su i zbog toga učitelji, nastavnici i profesori nerado išli na rad u ovakve ustanove. A one, opet, bez njih dalje nisu mogle.

Kulturno-zabavni život doma sada je bilo lakše organizovati kako zbog interesovanja samih domaca, tako i zbog mogućnosti kvalitetnijeg rada pojedinih sekcija. Muški članovi u horu, folklornoj i dramskoj sekciji bili su dragocjeni. Pored čestih domskih nastupa, tokom 1953. godine pripremili su i izveli zajedničke nastupe na priredbama u Begov Hanu i Žepču. Sve je proteklo u najboljem redu, naročito u pogledu organizacije i discipline, do čega je upravniku Mujkiću uvijek bilo stalo. Zbog toga ih je javno pohvalio.

Život u domu odvijao se uobičajenim ritmom. Školska godina je uveliko počela, nastavom su obuhvaćena sva djeca, opremljena svim potrebnim knjigama i priborom. Muškarci su iz svoje zgrade svakodnevno u stroju dolazili na doručak, ručak i večeru, često pjevajući koračnicu uglavnom u povratku. Tako su išli i u školu, kao i djevojčice. U modi su bili spomenari, pa su mnogi u posebnoj teći sakupljali spomen-zabilješke svojih drugova i drugarica...

5.2. Nezaboravno ljetovanje

I posljednje upravnikovo obećanje došlo je na red. Krenule su pripreme za ljetovanje na moru. Uslov je bio uspješan završetak školske godine. Znači, pripreme su počele u školskim učionicama, ali i u domskim prostorima, na svim poljima rada i ponašanja. Takmičenje sa samim sobom počelo je odmah po novogodišnjim praznicima. Školski

uspjeh svakako je najvažniji, znali su to svi štićenici, pa su sačinili svoj plan rada. Čak i oni koji su se donedavno “junačili” i bili predmet disciplinskih organa doma. Dom je izgledao kao pčelinja košnica: vrvilo je naizgled haotično, ali je svako znao i radio svoj posao.

Za predstojeće ljetovanje pripremali su se svi: djeca, upravnik, vaspitači i ostalo osoblje, posebno ekonomat, vešeraj i kuhinja. Jer, planirano je da ide kompletan dom, sa svim štićenicima, i svim osobljem, sa svojim ekonomatom, svojom kuhinjom i kuhinjskim inventarom, zatim inventarom za spavaonice, vešeraj i ostalo. Bio je to krupan poduhvat i za mnogo manji kolektiv od ovoga doma. Zato su svi veoma pažljivo i odgovorno pristupali svom dijelu posla. Poneko je i strepio pred tom akcijom, naročito upravnik. I domski ljekar **dr. Nešet Arnaut**, koji je bez naknade obavljao taj posao od 1950. godine, prionuo

Nakon priredbe, aprila 1954: štićenice Tankosava Mikić i Emina Mujkanović

je na detaljnu kontrolu zdravlja svih štićenika, izdvajao sumnjive i ponovo im se vraćao, pružao im odgovarajući tretman kako bi bili spremni za primorski životni ambijent.

Sve je teklo i proteklo u najboljem redu, postignuti uspjeh u školi solidan, a najbolji učenici bili su **Marica Maričić**, **Ana Bešedecki** i **Vera Bešedecki**, pa je koncem juna i početkom jula izvršen prenos materijala i opreme u Kaštel Lukšić kod Splita. Od zgrade doma do željezničke stanice Žepče prenos je vršen kamionima, a utovar su

obavljali svi: unajmljeni radnici, pitomci i osoblje doma. Angažovano je pet zatvorenih velikih vagona: u prvi vagon složeni su metalni kreveti na sklapanje, njih preko 200 komada, u drugi kuhinja sa svom opremom i dijelom hrane, u treći posteljina, vešeraj i lične stvari osoblja, u četvrti radni stolovi i razna tehnička pomagala, hrana i druge sitnice, i u peti vagon drva za loženje u kuhinji. Put je vodio preko Bos. Novog i Knina do željezničke stanice Split, a odatle opet kamionima do odredišta u Kaštel Lukšić, u prostorije i krug Poljoprivrednog tehnikuma čije prostorije su iznajmljene za to ljeto.

Za stvarima, putničkim vozom, išli su preostalo osoblje doma i djeca, njih 186. Povelili su i medicinsku ekipu koju su činili internista **dr. Ramo Horozović** iz Zavidovića i dr. Nešet Arnaut iz Žepča, te bolničari **Habiba Kafedžić** i **Rasim Čajić** iz Zavidovića. Tvrdnja nekih da je ovo ljetovanje organizovano na prijedlog ljekara zbog pojave šuge među djevojčicama u kasno proljeće nije bila tačna. Jer, osim pitomaca doma, iz Zavidovića je tokom trajanja ljetovanja u nekoliko smjena po deset dana ljevalo 72 djece koje je upućivao Crveni krst. Dakle, ljevalo je ukupno 258 djece, a o njima je brinulo 23 zaposlenih zajedno sa medicinskom ekipom.

Svi se slažu da je smještaj bio izvanredan, da je bilo komotno, prostrano... Domaćin, Poljoprivredni tehnikum, posjedovao je svoju ekonomiju, pa je shodno ugovoru svakodnevno dom snabdijevao povrćem i voćem u dovoljnim količinama, tako da je i hrana po mišljenju svih bila raznovrsna, u dovoljnoj količini i kvalitetna. O tome su, pored nabavljača upravnika i ekonomu, brigu brinule kuharice **Pavka Markanović** i **Marica Barbarić** sa pomoćnicama **Mandom Garić** i **Dragicom Primorac**. Nije im bilo lako pripremiti i realizovati četiri obroka dnevno za toliki broj usta. A one su to izvanredno obavljale i opet stizale da se rasonode i budu zadovoljne.

Trpezarijske stolove i stolice ustupio je domaćin, pa ni s te strane nije bilo nikakvih problema. Domaćin je ustupio i još ponešto od inventara što dom nije imao, kao kolica za ručni transport, civare i slično.

Jedina nesreća dogodila im se na kopnu, na cesti. Naime, toga dana išli su kolektivno u Split da vide i dočekaju Tita i cara Etiopije Haile Selasija. Nakon toga ostali su gotovo cijeli dan razgledajući znamenitosti grada. Svi su se umorili, a naročito vaspitači. Pri povratku autobusom, vaspitačica **Zora Subotić** neoprezno je, motreći na djecu, ispred zaustavljenog autobusa krenula da pređe preko ceste na suprotnu stranu. Istovremeno je pored autobusa naišao kamion i udario je, nanijevši joj teške tjelesne povrede.

- Svi smo bili veoma potreseni i tužni, jer je vaspitačica Zora uživala ugled i poštovanje među svima, posebno među djecom. Ona se, jadnica, premorila tokom dana po Splitu brinući o nama, pa joj je koncentracija popustila baš tu pred Domom... - riječi su štice nice **Šecire Ćefo**.

Sve u svemu, ovo ljetovanje¹⁾ bilo je svima najduže, punih 45 dana, najbogatije i najsadržajnije, pa je ostalo u najljepšoj uspomeni. Zajednička fotografija je simbol te davne sreće.

Upravnik Avdo Mujkić sa dijelom osoblja i pitomaca
Doma na plaži u Kaštelu 4.8.1954.

1) Te godine i drugi dječiji domovi za ratnu siročad, kao i ratna siročad iz srednjoškolskih domova BiH, boravili su cijelo ljeto na moru ili na planini. Plaže od Šibenika do Kotora i Baošica vrvile su od djece i njihove radosti.

Kada su se vratili kući, trebalo im je vremena da se ponovo naviknu na staru sredinu - toliko je njima morski ambijent bio ovladao! No, poslovi oko ponovnog vraćanja doma u ranije stanje prigušivali su nostalgiju za morem.

5.3. Novi rastanci

Sada su mogli da odu na dalje školovanje oni koji su u junu završili osmogodišnju školu. Ljetovanjem u Kaštelu na najbolji način su ispraćeni. Tako je broj ratne siročadi koja ostaju, a koja su provela više godina u ovom domu sveden na minimum. Došli su kao petogodišnjaci ili šestogodišnjaci, a odlaze kao gotovo odrasli ljudi. Otuda valjda toliko suza, tuge i radosnica istovremeno prilikom masovnog ispraćaja na željezničkoj stanici.

Ispraćen je i upravnik Mujkić početkom oktobra, iznenada, na lični zahtjev zbog ukazane mogućnosti da dobije željeno radno mjesto. Ostaće zapamćen kao najstrožiji, najdinamičniji i po mnogima najuspješniji upravnik, sa najdužim boravkom u žepačkom Dječijem domu. Mnogi ga nisu voljeli, naročito odraslije djevojčice zbog strogoće prema onima koje zaplove u prve ljubavne vode, kao i dječaci kojima je stao na put u njihovom slobodnijem ponašanju i remećenju domske discipline. Međutim, svi su mu odavali priznanje za postignute uspjehe i dostignuti renome doma.

- Upravnik Avdo uvijek je bio na strani djece, štitio ih, branio i sve im nabavljao, ali i tražio disciplinu... - kaže štićenik **Branko Spasojević**.

- Inače, u dječijim domovima tih godina bila je velika fluktuacija vaspitačkog i ostalog osoblja. Naročito u boljim domovima, gdje je spadao i ovaj, zbog velikih obaveza svakog pojedinca - reći će novi upravnik, učitelj **Milivoje Perković**.

Prvi i najvažniji zadatak novog upravnika bio je dovođenje bar po jednog stručnog vaspitača u oba dijela doma kako bi red i disciplina bili vraćeni na raniji stepen, što će imati odraza na izvršavanje školskih i svih drugih obaveza. Uslijedila je naredba Sreza, pa je ugledni učiteljski bračni par **Tomo i Radmila Trezner** iz seoske škole premješten na dužnost vaspitača u Žepački dom.

Domske vezilje: Jovanka, Marija, Marica... zajednički vezu stolnjak u domskom vrtu pored Bosne, septembra 1955. U krilu sjedi mala Muniba nadena pored rijeke Lašve, daleko od naselja.

Te jeseni kiša je često padala, ponekad i ledena, a dječaci su i dalje tri puta na dan dolazili na objed s druge strane rijeke, prehladujući se. Mnogi su po više puta prehladivani, jer ni prostorije, osim učionica, nisu zagrijavane. Kašljalo se, kihalo, gripalo, a najteže posljedice toga doživio je **Borislav S.**, koji kaže:

- Bio sam u petom razredu i vječito sa upaljenim grlom i uvećanim krajnicima. Pred kraj prvog polugodišta, a naročito početkom drugog, moj sluh je naglo slabio, nisam dobro čuo nastavnika, a stid me bilo da kažem, pa sam počeo dobivati slabe ocjene. Kada sam sluh potpuno izgubio, otišao sam ljekaru i on me poslao u Sarajevo na operaciju krajnika. Liječenje je trajalo duže i sluh mi se povratio na moju i doktorovu radost, ali niko iz doma po mene nije dolazio, pa sam zbog toga izgubio skoro dva mjeseca. Zato nisam uspješno završio razred, što mi je teško palo, ali... bar sam čuo kao i ranije.

Nakon skromne priredbe i igranke upriličene za doček Nove 1956. godine, domci su ubrzali svođenje polugodišnjih računa u školi. U tome su im vaspitači svesrdno pomagali organizujući parove dobrih sa slabijim učenicima za teže predmete. Sa slabim uspjehom bilo ih je malo, kao što je bilo malo i izrazito dobrih, a najbolji učenik **Bahra Salihbašić**. Tih mjeseci mnogima je hrana bila nedovoljna i jednolična, pa su gundali, ali su se u učenju ipak trudili. Vaspitač **Hajdar Hulusija** im je u tome bio primjer, jer je i sam koristio svaki slobodni trenutak da čita i sprema ispite na fakultetu. Pored toga, preuzeo je da vodi dramsku sekciju doma, predloživši uvježbavanje "**Hasanaginice**" koju će on režirati i scenografski urediti. Za ulogu lika Hasanage odabrao je pitomca **Ljubu Stankovića**, a Hasanaginice **Bahru Salihbašić**. Učenje teksta i uvježbavanje pojedinih scena moglo je da počne! Bio je to krupan poduhvat, ali ova poletna ekipa ga je uspješno pripremila i tokom narednih mjeseci izvela u Novom Šeheru, Begov Hanu i Žepču, pobravši priznanja prepunih sala u svim ovim sredinama. Postignut je veliki uspjeh koji je doprinio afirmaciji doma.

Uobičajeni ritam domskog života odvijao se bez vidljivih promjena, gotovo monotono, dom-škola, škola-dom i tako svakodnevno! Ali unutar toga postojao je sadržaj, bogat i živ, sa mnogo pojedinačnih ili grupnih interesa, želja i htijenja. Pa ipak, možda je radni dan vešarica bio najmonotoniji i ujedno najteži, što djeca nisu zapažala. **Hajra Šehić** i **Raza Skelo** po cijeli dan su boravile na

betonu, za betonskim koritima perući ručno po stotinu i više odjevnih predmeta dnevno, doprinoseći tako zdravlju djece i istovremeno rušeći time vlastito zdravlje. I sve to svakodnevno, za vrlo, vrlo malu zaradu.

- Bio je to težak, naporan posao, dosadan, ali rublje je moralo biti čisto i pralja je uživala kada bi vidjela kako mi prislanjamo lica uz čiste jastučnice. Ponekad smo im i mi pomagale u poslu i vidjele kako je to težak posao, posebno zbog velike vlage u vazduhu... - priznaje im štićenica **Nada Ubiparipović**, sjećajući se tih dana i mjeseci. Tako su, eto, i djeca, naročito djevojčice, pored učenja i rada u sekcijama, obavljala i druge korisne poslove koji su im davani u kuhinji, vešeraju, trpezariji ili šnajderaju, prije svega da nešto nauče, a tek onda da pomognu.

Dakle, malo-pomalo dom se osipao, djeca su odašiljana na svoja zavičajna područja, brojno stanje štićenika početkom 1957. godine palo je ispod pedeset, tj. na ono stanje iz prvih mjeseci postojanja. Kako većina preostale djece ove školske godine završava osnovno školovanje, domu predstoji zatvaranje, tim prije što se sa drugih opština djeca više ne primaju, naprotiv.

O tim okolnostima djeca nisu znala, niti su razmišljala. Ona su radila svoj uobičajeni posao - išla u školu, učila u kružocima, igrala svoje igre, izdavala zidne novine, ponešto radila u sekcijama, ispisivala spomenare, švrljala po gradu kad se ukaže prilika.... A koncem juna, nakon dobijanja diploma o završenoj osmogodišnjoj školi, jedni su upućeni na zanate i svečano ispraćeni na željezničkoj stanici kao i uvijek, drugi u Kaštel na nagradno ljetovanje kao najbolji đaci, treći su i ove godine poslani rodbini ako su je imali, a preostali su ferije provodili u domu. Za njih desetak jedna kuharica stalno je dežurala, dok je ostalo osoblje bilo na godišnjem odmoru. Kupali su se svakodnevno na rijeci Bosni, išli grupno po izletima, čitali novine koje im je svakodnevno posuđivala prodavačica iz trafike i koje su oni uredno vraćali, igrali fudbal ili krpjenjače, kartali, dosađivali se...

Kupači na Herdekovcu: Čehajić
Jusuf, Čehajić Latif, Grubešić Pero,
Romić Hajrudin i Spasojević
Branko, 27. jula 1957. godine

završavale suzama i jecajima... Došao je zadnji dan, vrijeme je iscurilo. Svi smo na stanici, djeca i osoblje. Čekamo vlakove. Naiđe onaj što juri uzvodno. Odoše laste, moje vječne sestre. Stiže i vlak iz Sarajeva i primi moju braću po sudbini. Odoše i oni... “- a onda stihovima završava:

*“Dok vjetar njiše grane lipa
pred starim Domom našim
u njima vidim ruke domaca
kako mi na rastanku mašu.”*

Zabilježen je i ovaj slučaj koji je ispričao **Branko Spasojević**:

“U avgustu 1957. godine upućeni smo ja i **Đoko Đurić** na izučavanje zanata u Bačku Palanku. Tamo smo smješteni u đачki dom i počeli praksu na pletačkom zanatu, gdje su mahom bili slijepi dječaci i djevojčice. Rojevi komaraca zujali su na sve strane. Nije nam se

svidjelo i nakon petnaestak dana odlučismo da bježimo ili da tražimo da nas vrate u naš dom. Ubjeđivali su nas da ostanemo, a mi smo stalno govorili da hoćemo neki metalski zanat, pa ako imaju ostaćemo, jer smo znali da oni to nemaju. Na kraju su nas pustili i dali nam suhu hranu za put, ali ne i pare za voznu kartu. Imali smo novaca samo do Vinkovaca, a odatle smo putovali bez karte, varakali se s kondukterima dok nas nisu uhvatili, ali su nas pustili nakon što su čuli ko smo i kuda idemo. U Žepče i dom smo stigli 15. septembra i odmah nas uputiše u Đački dom u Zavidoviće, jer je naš dom već bio rasformiran, prazan i pust!...”

Iznenadeni i razočarani, dječaci su se pomirili s novim stanjem i oprostili od voljenog doma kome će se i kasnije stalno vraćati, kao i ostali domci i domkinje, pogotovo oni koji su u njemu duže boravili. Ostaće trajne uspomene i sjećanja na neobično djetinjstvo, sjećanja koja su jedino i najdraže čovjekovo vlasništvo. Likovi u njihovom sjećanju biće oni sami, djevojčice i dječaci, upravnici, vaspitači, kuharice, ekonomski, vešarice, krojačice, sobarice, bolničarke, njihovi izleti, ljetovanja, priredbe, zidne novine, škola, strahovi, kažnjavanja, pohvale, nagrade, rastanci... I sve to u Domu - zgradi, spavaonicama, trpezariji, domskom dvorištu...

“... Žepče sam zapamtio kao svoj drugi zavičaj, jer sam u njemu doživio puno lijepih dječaćkih trenutaka, pružio mi je toplinu kada mi je bila najpotrebnija. To se ne zaboravlja...” (**Edhem Ramić**, štićenik).

“... Sjećanje na dječiji dom nikad me ne napušta, čak se s godinama pojačava, u najpozitivnijem smislu. Posebno kada je u pitanju osoblje doma i njihov roditeljski odnos prema djeci...” (**Božica Pušeljić**, štićenik).

“... Kada su me doveli u dom, osjećao sam se kao u tuđini, pa sam požalio za selom, ali nakon samo nekoliko dana osjećao sam se kao oslobođen od nečega, kao da mi je svanulo...” (**Mirko Kajić**, štićenik).

“... Sjećam se dobro jutarnje fiskulture. Marko Lozančić vodi, kao najstariji i najviši rastom, a mi mali ne možemo da ga stignemo, drugi nam se smiju, a mi onda upinjemo svu snagu... sve je to bilo veselo i zabavno. Pa onda umivanje nad betonskim koritom, pranje nogu prije spavanja (što je za mene bila novina!), spavanje po dvoje na slamarici u krevetu - sve se brzo naviklo i prihvatilo kao normalno...” (**Borislav Stojanović**, štićenik).

“... Odnos građana Žepča prema domcima: neki su nas sažaljevali, neki poprijeko gledali, neki sa simpatijama kao i drugu djecu. Znali su nam davati jaja, voće, pite, kolača kada smo išli na Kiseljak, a kada smo priređivali priredbu davali su nam svašta i to smo shvatali kao priznanje. Mi smo štitili naše djevojčice kada bi vanjski nasrtali, pa smo se i tukli zbog njih sa tim mladićima... U Žepču nije bilo “zaduživanja” kao u nekim drugim domovima, a vaspitači su nas savjetovali da ne budemo egoisti. Ponekad smo krali krompir i voće po okolini, iz obijesti, a ne iz potrebe, pa smo koreni zbog toga... Pa ipak, mislim da nas nisu najbolje vaspitali, to sada tako izlazi, previše su idealisali, pa se sada teško snalazimo...” (**Bogdan Mišanović**, štićenik).

“... Mi smo ti posebni ljudi, imamo više duše i srca od mnogih koji su rođeni poslije nas. Primijetila sam da smo vrijedni i precizni u radu. Ne znamo se prilagoditi ovim mlađim koji znaju zabušavati u mnogim stvarima, pa čak i u poslu koji rade. Mi vučemo, a oni nam se čude. Vjerovatno je posao nešto čime se kompenziramo...” (**Janja Jurčević**, štićenik).

“U odnosu na mnoge domove, Dom u Žepču je bio sređen, sa manje djece i gužve, a dobrim osobljem. Zato mi je taj dom ostao u najljepšoj uspomeni. Dobro se sjećam i jednog događaja kada smo bili na ljetovanju u Kamenici i kada se u rijeci počela gušiti vaspitačica Ana, pa smo je spasili Skakavac i ja...” (**Ismet Šerak**, štićenik).

“... U Žepču je bilo i bježanja djece iz doma, ali samo da vide rodbinu, pa bi se opet vratili. Inače nam je bilo vrlo lijepo. Posebno se sjećam kuharice Dragice, vjerujem da je se i drugi po dobru sjećaju.

Jednom smo u žepačkom polju krali lubenice i dinje, ali je jedan naš drugar umjesto lubenice ponio tikvu i nipošto nije htio da prizna da to nije lubenica!” (**Jozo Antolović**, štićenik).

“Dolaskom u dom 1953. godine krenuo sam u peti razred osnovne škole, ali kako sam iz svoje Ribnice ponio malo znanja, nelagodno sam se osjećao jer ništa nisam znao, pa sam se stalno krio pod klupu da me nastavnici ne pitaju. Zato sam izgubio godinu. Te zime je bila i veoma velika hladnoća, rijeka Bosna se potpuno zaledila pa se led minama razbijao. Inače, u Žepču sam proveo najljepše dane djetinjstva. U veoma lijepoj uspomeni ostali su mi vaspitač **Savo Grozdić** i kuharica Pavka, ali i svo ostalo osoblje. Bilo je i avantura: krađa bostana, voća, pečenje krompira u polju itd. Kazne su bile najčešće da se pokupe papiri po dvorištu uz odgovarajuću pridiku. Kao posebnost u sjećanju ostali su mi ispraćaji onih koji odlaze iz doma, uvijek smo svi išli na stanicu i uvijek je bilo veličanstveno” (**Branko Spasojević**, štićenik).

“... Kada sam došao u dom djevojčice su gulile krompir i pjevale “Bosa Mara Bosnu pregazila”, a meni je to bila novost i neobično. U tom domu zaista ništa loše nisam doživio, sve je bilo veoma lijepo, a mi smo živjeli kao braća i sestre...” (**Stojan Ilić**, štićenik).

“Boravak i život u domu na svakog je ostavio neizbrisiv trag, uglavnom pozitivan...” (**Desanka Živković**, štićenik).

“... Djevojčice iz doma prikladno su se odijevale, sve slično ili jednako, pa je nama mještankama to izgledalo lijepo i sve smo željele da imamo haljine kao domkinje, zavidjele smo im zbog toga. U školi su se s nama družili, prijateljevali i nisu bili sebični, ali su međusobno bili veoma vezani. Jedan događaj mi je ostao u trajnom sjećanju, a vezan je za domce. Bili smo treći razred osnovne škole i na velikom odmoru domac **Safet** pričao je da će izvršiti samoubistvo. Krenuo je u polje, a nas nekoliko za njim, trči on, trčimo i mi da ga vratimo. Tako smo zakasnili na čas, a učiteljica **Katica** svima nam je podijelila šamare...” (**Fahrija Babinjac**, građanin).

Tako je nakon 12 godina uspješnog rada sa ukupno oko 400 dječaka i djevojčica iz svih krajeva zemlje prestao da postoji Dječiji dom "Ivo Lola Ribar" u Žepču, ustanova republičkog značaja koja je niz godina služila kao primjer. Izvršila je svoj humani zadatak otrgnuvši od neizvjesne sudbine one kojima je pomoć i briga bila neophodna. U tom važnom i odgovornom poslu svoj doprinos dali su svi zaposleni u domu, onako kako su znali i umjeli, od srca, neki još nepismeni ili polupismeni, a svjesni posla koji su obavljali. Pri tom je bilo i propusta, grešaka i zabluda, ali sve se dešavalo s najboljom namjerom.

Znali su to dječaci i djevojčice, osjećali su, pa otuda njihova sjećanja i uspomene u lijepom svjetlu nikog ne izostavljaju. Ni građane Žepča koji ih lijepo primiše i gledaše, njihovu djecu sa kojom su se družili i pazili. Ni vlast - opštinu, srez, ministarstvo; svi su pružili maksimum da bi oni što prije stasali i dobili svoj hljeb.²⁾ Znaju to pitomci veoma dobro, i to je u njihovom sjećanju, svjesni su i da je njihov dom morao jednog dana biti zatvoren... Ostale su zgrade pune skrivenih priča o ljudskim sudbinama, o tome šta su ta sirota djeca nekad bila, šta su mogla biti i šta su postala. Ostala su domska dvorišta u kojima su učili prve kolektivne igre, skrivali svoje tajne i nestašluke, ostao je zid iza koga su plakali u trenucima tuge i žalosti... Sve je prešlo u uspomene i draga sjećanja...

5.4. Ponovno otvaranje Doma

Međutim, još se osoblje doma nije bilo ni razišlo u iščekivanju razmjestaja po drugim ustanovama i preduzećima, a iz Ministarstva za prosvjetu stigla je Odluka Vlade BiH da se Žepački dom ponovo aktivira i u njega primi veća grupa ratne siročadi sa područja okruga Bihać, Banja Luka i Zvornik. Ova djeca bila su prerasla za redovno

²⁾ Grupa autora: O ŠKOLI S LJUBAVLJU, Novi Glas, Banja Luka, 1991., str. 258.

školovanje, starosti od 14-16 godina, pa je trebalo da za dvije naredne školske godine po posebnom nastavnom programu završe preostala četiri razreda osmogodišnje osnovne škole. Na taj način je polovinom oktobra 1957. godine domska zgrada "Kloster" ponovo oživjela primivši 60 djevojčica i 17 dječaka:

Aleksić Mara
Babić Dara
Bates Soka
Biogradlija Hašim
Blažić Milka
Brljak Desa
Delić Salih
Drljača Danica
Đukić Đuja
Gajić Dragica
Grbić Milka
Grubor Milka
Hrnjica Raza
Ivančević Savka
Kamerić Šaćir
Knežević Anđa
Kolundžija Mira
Lakić Sava
Lovrić Ruža
Marić Mira
Mijić Rosa
Mršić Mejra
Narančić Mira
Pavlović Nada
Petrović Mara
Prošić Marija
Radišić Božo
Ratković Vera

Andrić Željko
Baković Marija
Bijelić Anđa
Bistovski Jela
Bošković Jela
Cehajić Jusuf
Drljača Cvijeta
Drljača Neđo
Filipović Stana
Gajić Smilja
Grubešić Petar
Hasanović Hamed
Ilić Miroslav
Jokić Jovanka
Karanović Đuja
Kojadinović Milena
Krljić Stana
Latković Rajko
Lukić Mira
Mijić Dara
Mikić Mira
Mujkić Raza
Obrenović Pero
Perić Zdravko
Pirić Halil
Radaković Smilja
Rađević Milica
Repac Ranko

Savić Ljubinka
Sekulić Danica
Stanković Koviljka
Stupar Petar
Šljivar Radmila
Trninić Dragica
Uzelac Ljubica
Vojinović Desanka
Vuković Marija
Zelenika Branislava
Žmarić Ljeposava

Savić Tonka
Soldat Ljubica
Stupar Mileva
Širić Dušanka
Trkulja Ljubica
Trninić Nada
Vojinović Desa
Vučenović Zora
Vujasin Đuro
Živković Desa

Ovom spisku ubrzo se priključila i Jurčević Janja, jedina pitomica iz prethodnog domskog sastava koja je ostala u Žepču na brizi jedne porodice, tako da je zaključno brojno stanje bilo 78.

Zatečeno osoblje doma nastavilo je s radom, a za vršioca dužnosti upravnika određen je nastavnik iz osnovne škole **Tanasić Dragoslav**. Glavni teret organizovanja smještaja i života u domu pao je na vaspitača **Grozdić Savu**. Dvije veće dvorišne prostorije opremljene su kao učionice u kojima će se odvijati kompletna nastava i učenje, kako ovi učenici ne bi zalazili u prostorije gradske škole.

Odmah je krenula i nastava, a štíćenici su razvrstani u dva odjeljenja u sastavu Osnovne škole Žepče. Nekolicima pitomaca (Savka Ivančević, Janja Jurčević, Desa Vojinović) imale su završen peti ili šesti razred pa su nastavu pohađale sa redovnim učenicima škole. Nastavu u domu izvodili su ovi nastavnici.

Nalić Ismet, za srpskohrvatski jezik i istoriju
Dogladović Mustafa, za njemački jezik
Zeković Olga, za geografiju
Vujković Kornelija, za biologiju
Milutinović Vojislav, za fiziku i crtanje
Zeković Boro, za matematiku.

Osoblje Doma - stoje: vaspitač Grozdić, vešarica Raza, kuharica Pavka, domar Šaćir, sobarica Hajra, ekonom Anto; čuče: sobarica Fikreta, upravnik Tanasić, kuharica Manda.

Svi nastavnici trudili su se da izgubljeno vrijeme što prije nadoknade, kao i da kvalitet nastave bude što je moguće bolji. U tome su im pomagali sami učenici svojom samodisciplinom i entuzijazmom u izvršavanju zadataka. Nastavnici su se čudili otkud toliki polet kod ove djece i pričali po odjeljenjima redovne nastave u školi kako se u domu radi i kako treba raditi. Takmičio se svako sa svakim i svako sa samim sobom. "... Bili su izuzetno privrženi učenju, tako da mogu tvrditi da im redovni učenici nisu bili ravni ni po čemu" (**Ismet Nalić**, nastavnik). "Svaki dobar đak je zadužen za uspjeh nekog slabog, zbog toga niko nije mogao propasti" (**Nada Trninić**, štićenik).

Nametnut je žestok tempo rada i učenja, kako učenicima tako i nastavnicima. Ko je nametnuo, teško je reći imenom, nemoguće. Velika većina ove djece došla su iz oskudice, najma, tegobnog života u kome su čeznula za boljim, ljepšim, na momente nedostižnim. Dolaskom u dom,

u relativnu udobnost, sredenost, opremljenost svim i svačim, gdje su svi jednaki, gdje vlada iskreno drugarstvo, bratstvo, na redovnu i dobru hranu, gdje niko ni na kog ne viče - ostvario se njihov san. Toga su bili svjesni svi i otuda toliko oduševljenje, zadovoljstvo i polet u radu.

Praćenje nastave od strane učenika, pored urednog pohađanja časova po rasporedu, vršeno je i putem svakodnevnih obaveznih kružoka na kojima se toga dana pređeno gradivo utvrđivalo i pripremalo za naredni dan. Rukovodilac kružoka bio je najbolji đak, a nadzor nad svim kružocima vršio je vaspitač i ponekad upravnik. Za izrazito slabe učenike, koji su došli sa nedovoljnom predspremom i za koje ni kružok nije bio dovoljan, rad se nakon kružoka nastavljao individualno, za što su bili zaduženi najbolji učenici. Tako stalno, nikome to nije bio teret. "Naveče se nije moglo učiti, jer je dom zaključavan u 20 sati i išlo se na spavanje, a ako je kome bilo neophodno, učio je u hodniku, umotan ćebetom" (**Mira Marić**, štićenik).

Dežuranje u domu, pored stalno prisutnog vaspitača Save Grozdića, vršili su pitomci i pitomice. Svi su imali raspored za dežurstvo u kuhinji, gdje su pomagali u radu i štošta učili, u učionicama i trpezariji, u hodnicima i prostorijama za spavanje, u krugu doma. Organizovan je i kulturno-zabavni rad putem nekoliko sekcija: dramske, literarne, recitatorske, folklorne, šahovske, a nekolicina ih je uključena i u gradsko sportsko društvo "Partizan". Svake sedmice izdavane su zidne novine u čijim tekstovima su hvaljeni ili kuđeni domski i školski događaji i ostvarenja, pa su i one davale pozitivni poticajni učinak. I pojedine sekcije, kada su imale šta da pokažu, nastupale su na kratkim subotnjim zabavama u večernjim satima, koje su se obično završavale "Vrapcem".

Tako je na zadovoljstvo svih organizovan i provoden ovaj svojevremeni dvogodišnji **udarnički rad**. Glavni zadatak bio je učenje i tome je sve bilo podređeno. "Do tada nisam bio u dječijem domu, pa je vjerovatno to bio razlog što mi se u početku nije dopadalo. Osim toga, i obaveze su bile velike. Ali svijest o postavljenom cilju, školovanju, i želji da se on izvrši pomogli su da se to prevlada. Kasnije je sve bilo lakše..." (**Zdravko Perić**, štićenik).

U takvom radnom zanosu i Nova 1958. godina je stigla, ali su joj se učenici malo radovali, govoreći; "Uh, kad prije dođe!", misleći na školsko gradivo i svoje obaveze. Zato je skromno proslavljena. Nastava po programu za peti razred tekla je do konca januara. Uspjeh je bio solidan. Nakon tri dana odmora počela je nastava po programu za šesti razred. Učenici koji nisu zadovoljili iz nekog predmeta u prethodnom razredu, prevedeni su u naredni, s tim da tokom nastave savladaju i to gradivo.

Proljeće je donijelo i nešto raznovrsnije sadržaje života u domu. Osjećala se zasićenost i zamor kod djece. Pojačana je ishrana, naročito svježim kupusom i mesom. Zabavni život osvježen je povremenim

Prva zajednička fotografija dijela domaca i osoblja,
sa upravnikom Tanasićem, 1958. godine

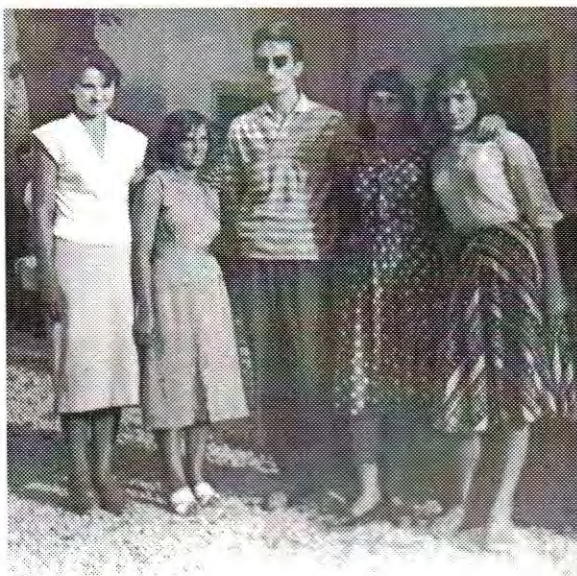
kino-predstavama i izletima na Kiseljak, Orlovik, Divove vode i Ozimicu. "Kada je bilo lijepo vrijeme nastavu smo imali pod vočkama u dnu naše bašte, do rijeke Bosne. Poredamo dugačke trpezarijske klupe, okačimo tablu na jabuku i nastava teče..." (Nada Trninić). I prve fotografije su snimljene, zajedničke, a sve sa ciljem da se razbije

zamor kod dječaka i djevojčica. Negdje u to vrijeme vaspitač Grozdić napustio je dom, a na njegovo mjesto, od strane škole, određen je nastavnik **Ismet Nalić**, koji će volonterski obavljati i vaspitačku dužnost do kraja boravka ove djece i Doma u Žepču. Dakle, upravnik i vaspitač, kao nastavnici Škole, obavljali su volonterski i te dužnosti.

- Djeca su me veoma lijepo prihvatila. Nije im trebalo mnogo pružiti pa da vas zavole; oni su jako cijenili svakog ko im se lijepo obraća ili pruži makar i najmanju pomoć i pažnju... - sjeća se vaspitač Nalić, koji je godinama, sve do današnjih dana, primao mnogobrojna dirljiva pisma svojih bivših vaspitanika.

- Vjerovatno je bilo i ekscenčnih situacija, kažnjavanja, ljutnje i slično? - pitamo.

- Za divno čudo, nije! Za te dvije godine nije se dogodio ni jedan jedini takav slučaj. To je bio kolektiv sa jednom dušom - kategoričan je vaspitač, pokazujući nam veliku hrpu pisama i fotografija. Bilo je,

Vaspitač Ismet Nalić sa grupom pitomaca,
1958. godine

kaže, sitnih nestašluka i korisnih dječijih šala, od čega nikoga glava nije zaboljela. Pitomica **Zora Vučenović** imala je običaj da objeđuje hodajući, kad god joj je to bilo moguće. Na pitanje zašto to čini, vaspitaču je odgovorila: "Tako će više da stane!", a **Mira** spremno dobaci: "Jer se ona smatra vrećom!", pa su se svi slatko nasmijali, a Zora je time dobila lekciju. Drugom prilikom pitomac **Perica** pitao je:

“Zašto nastavnica **Olga** stalno ‘mlati’ glavom dok ja odgovaram?”, a neko je kao iz puške dobacio: “Zato što si kruška divljaka, a divljake se mlate!” i opet je smijeh ispunio učionicu, a Perica shvatio gdje je pogriješio.

- Tako smo mi ispravljali jedno drugo, bez vidljivog naturanja, sve kroz šalu i aluzije, a tako su se učile mnoge riječi, izrazi i stilske figure - veli popularni vaspitač.

- Vaspitač Nalić je bio naš najbolji drug, prijatelj, sve nam je činio što smo željeli, pomagao nas, bodrio, branio, bolje nego roditelj, zato smo ga svi veoma cijenili, poštovali i voljeli - sjećaju se Nada, Mira, Jusuf, Janja, Ranko...

Prva ekskurzija u životu, Split, 1958. I za taj nezaboravni doživljaj najviše je zaslužan vaspitač Ismet Nalić, tvrde mnogi pitomci

Uspjeh na kraju školske godine bio je stoposto, a najbolji učenici:

Nada Trninić
Božo Radišić
Anđa Bijelić
Jusuf Čehajić

Ranko Repac
Petar Grubešić
Vera Ratković
Janja Jurčević

Neki od njih imali su sve same odlične ocjene, a svi oni polučice isti uspjeh i u narednom, završnom razredu. Kako se radilo, ovakav uspjeh morao je doći. Sjećajući se tog vremena, pričaju:

“Radilo se svojski. Nastavnici iz škole, kao **Kornelija** i **Olgica** a i drugi, dolazili su nam u slobodno vrijeme, ćaskali s nama pod voćkama i usput nas učili onome što nismo znali. Tako smo prvi put saznale detaljnije o fiziološkim osobenostima žene, o gajenju cvijeća, o heklanju... Divno je bilo s njima se družiti.

Isto tako i od kuharice **Pavke** i vešarice **Raze** mogli smo čuti samo lijepe riječi, praćene lijepim postupcima. Raza bi nam rekla: ‘Cure moje, deder perite se, lijepo, da budete još ljepše’, a mi smo je uvijek čule kao da govori naša majka. Ili Pavka, čim zapazi mršavost i slabost u nekom od nas, ona zapamti i za njega pripremi nešto posebno, neki kolutić pite, par uštipaka, kolačić od tijesta ispečen na plahti šporeta, i to im dadne nakon objeda, kao pojačanje. Tako nešto djeca nikad ne zaboravljaju, siročad pogotovo. Ni međusobnu bratsku ljubav i slogu djeca ne zaboravljaju, a ta ljubav i sloga bila je prosto fanatična” (**Nada Trninić**, štićenik).

“Često su nas vodili na izlet u okolinu. Jednom smo naumili na Kiseljak, pa je kuharica Hajra spremala kolače i mi smo im se unaprijed radovali, ali su joj dobro zagorjeli, pa je oko toga bilo dosta šale i dosjetki, dok je dobroćudna Hajra sve to strpljivo podnosila. Nismo bili pravedni, ona je željela da nas kolačima zadovolji, ali je imala i druge poslove u kuhinji, ne samo kolače.

Svi Žepčaci su nas lijepo gledali, a posebno naša prva komšinica čije dvorište graniči s našim. Kad bi izašli iz crkve, mnogi bi nas pomilovali i rekli koju lijepu riječ.

Bilo je i serenada uz gitaru, jer su neke naše odraslije domkinje privlačile pažnju žepačkih mladića... Jednom riječju, bilo je divno, a mi svi kao braća i sestre. Oblačili smo odjeću jedno drugog, pomagali se, dijelili novac međusobno kada dobijemo. A znale smo i oskudijevati, najčešće u vešu, pa smo ga naveče prale i preko noći pod sobom sušile da bi ujutru obukle, ali to se rjeđe dešavalo” (**Mira Marić**, štićenik).

I druga nastavna godina tekla je u istom tempu i istom domskom sastavu osoblja i pitomaca. A već početkom proljeća svi su imali svoju želju i svoj plan za upis u neku od srednjih škola širom BiH. Imali su i

mnogo lijepih trenutaka, izleta, nestašluka, javile se i prve ljubavi... O rastanku nisu mnogo pričali, to su znali od samog početka. Rastanak im je ukalkulisan u boravak ovdje, pa ga željno očekuju kao i diplomu. Otuda odsustvo emocija kod njih u domu i Žepču kao zavičaju, za razliku od ranijih generacija domaca. Tempo rada se pojačavao koncem aprila i u maju, slabijim đacima stalno su za petama bili bolji đaci, trka s vremenom pojačavala se. Rezultat: svi su završili razred i školu, osim nekoliko njih koji će nakon 15 dana polagati popravne ispite. A onda će svi na ekskurziju kao završnu manifestaciju zajedničkog života.

Na ekskurziji, 1959. godine. Posljednja zajednička fotografija posljednje generacije domaca žepackog Doma

Neposredno pred ekskurziju iz bihačkog Sreza stigao je dopis da se svi šticićeni sa njihovog područja upute u Bihać, da bi započeli radni odnos u novoj fabrici tekstila! Znači, nema daljeg školovanja, svi planovi o srednjoj školi i fakultetu padaju u vodu. To je slabije đake obradovalo, a bolje ražalostilo. Vaspitač Nalić i upravnik Tanasić bili su ljuti na vlasti u Bihaću, ali ništa nisu mogli izmijeniti.

5.5. Zatvaranje Doma

Time je definitivno, nakon gotovo 15 godina rada, Dječiji dom "Ivo Lola Ribar" u Žepču prestao da prima nove štíćenike, a posljednja njegova lasta napustila ga je 4. septembra 1959. godine. Kroz dom je prošlo oko 450 djece i svi su iz njega otišli osposobljeni za dalje obrazovanje i rad. Među njima i **Ajša, Mladen, Hajra i Muniba**, sa imenima koja nisu bila njihova, ali im ih je sudbina dodijelila. Učili su ih upravnici, vaspitači, kuharice, bolničarke, vešarice, sobarice, ekonomski, krojačice - svi oni bili su njihovi nastavnici u školi života.

Isto ili slično događalo se i u mnogim drugim dječijim domovima i sredinama (Čajniče, Bijeljina, Reljevo, Jajce, Višegrad, Rogatica, Tešanj, Gračanica, Tuzla, Sanski Most, Bihać, Banja Luka, Sarajevo itd.), samo sa drugom djecom i ostalim akterima. Svi ti domovi imali su iste zadatke, životni tok i završetak humane misije... A Dječiji dom Žepče, ovdje samo kao primjer, sa prosječnim karakteristikama i najpotpunijom arhivskom dokumentacijom, poslužio je za sticanje bar površnog uvida u scenarij završne etape postojanja i uspješnog rada većine državnih dječijih domova za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1960. godine.

Time, naravno, nisu prestale da postoje slične ustanove za dječiju zaštitu i zbrinjavanje, neke i pod nazivom "dječiji dom", ali namjenske ustanove za ratnu siročad od sredine 1960. godine više nisu bile nužne. Ono malo preostale ratne siročadi osnovnoškolskog uzrasta razmješteno je po postojećim dječijim domovima i sličnim ustanovama, ili srednjoškolskim đaćkim domovima u kojima su se skrasila i sva ostala ratna siročad koja su pohađala srednje škole. Ona ratna siročad koja su pristizala za više škole i fakultete zbrinjavana su, kao i ranije, u studentske domove, a njihovo finansiranje vršili su zavičajni srezovi, odnosno opštine.

Kroz 119 dječijih domova za ratnu siročad od početka 1945. do sredine 1960. godine, da to još jedanput ponovimo, prošlo je oko 35.000 dječaka i djevojčica svih naroda ove zemlje. Svi su završili osnovnu školu, većina ih je završilo razne zanate i srednje škole, a 27 posto te djece steklo je višu ili visoku školsku spremu. To su više nego odlični rezultati. Mnoga od te djece postali su vrhunski stručnjaci u svojoj struci, svjetski eksperti, univerzitetski profesori, akademici, književnici, umjetnici...

V dio

Zaključna razmatranja

6. Opravdanost istraživanja

Za razliku od spašavanja djece u ratu i drugim vanrednim prilikama, kojim aktivnostima se djeca sklanjaju, izvlače i odvajaju od neposredne opasnosti po njihov život i zdravlje, **zbrinjavanje** je skup brojnih mjera i subjekata koji na duže vrijeme ili trajno obezbjeđuju smještaj djece, sa svim potrebnim sadržajima života u toj sredini (kod bliže rodbine, u drugoj porodici, u dječijem domu itd.) i sa odgovarajućim zakonskim i ljudskim obavezama. Zbrinjavanje je prirodni nastavak spašavanja u ratu i u miru. U kontekstu našeg razmatranja zbrinjavanje se odnosi prvenstveno na ratnu siročad i polusiročad, to jest djecu bez oba ili bez jednog roditelja.

Do Prvog svjetskog rata institucija zbrinjavanja u nas kao način brige o postradaloj djeci u ratu nije propagirana i praktikovana, osim sporadičnih slučajeva usvajanja od neke porodice bez djece ili smještaja u vjerske institucije. Ratna siročad ranijih vremena, uglavnom, nisu bila ničija briga; o tom aspektu rata nije postojala neka zvanična politika niti institucija koja bi takvu politiku provodila. Unutar organizacije pojedinih plemena i naroda postojali su stavovi o djeci, o siročadi, ali briga i realizacija bila je prepuštena majkama i ženama. Muška zdrava djeca više su cijenjena zbog ratnih potreba, pa su ih u ratu protivnici zarobljavali, kao ratni plijen, i odgajali kao buduće svoje ratnike. Pisanih tragova o tome ima dosta, naprimjer kineski vojni teoretičar Sun Zi u 6. stoljeću prije nove ere, a najsvježiji su oni o stvaranju turskih elitnih vojnih jedinica u srednjem i početkom novog vijeka.

U toku i nakon Prvog svjetskog rata, ponajviše pod uticajem tek formirane međunarodne organizacije CRVENOG KRIŽA i organizacije "SPASIMO DJECU", mnoge privremene vjerske i dobrotvorne ustanove za spašavanje postradale djece prerasle su u trajnije ili trajne ustanove za zbrinjavanje i odgoj spašene djece, za koje su se ponegdje

interesovale i vladine institucije. Nosile su razne nazive, od prihvatilišta i sirotišta do dječijih domova. Unutrašnju organizaciju i pravila ponašanja u ustanovi određivao je osnivač i onaj ko je finansirao ustanovu. Otuda velika raznolikost tog ustroja. Jedino su u sovjetskoj Rusiji dječiji domovi imali potpuno isti ustroj u cijeloj zemlji i bili su poluvojnički organizovani i uređeni, kako je to približno opisao A. Makarenko u svom djelu "PEDAGOŠKA POEMA".

Masovni pozitivan odnos države prema problemu zbrinjavanja ratne siročadi u sovjetskoj Rusiji imao je odraza na Zapadu i drugim dijelovima svijeta, pa je i tamo sve intenzivnije propagirana briga o djeci na jednoj trajnijoj i masovnijoj osnovi. Time se i na tom polju začinjalo takmičenje između dva politička sistema. Na prostoru tadašnje Jugoslavije i Bosne i Hercegovine u tom periodu formirala su se brojna sirotišta čiji su osnivači bile vjerske i dobrotvorne organizacije ili Crveni križ, zatim đачki domovi, a kasnije i dječiji domovi. U svim tim ustanovama, pored funkcije spašavanja djece od svakovrsnog stradanja u postratnim uslovima, nalazila je svoje mjesto i dugoročna funkcija odgoja i obrazovanja šticićenika, te praćenje njihovog svestranog razvoja¹⁾. Tokom i nakon Drugog svjetskog rata briga za nezbrinutu djecu uzela je novi zamah u cijeloj Evropi, pa i kod nas, kako je opisano u knjizi "Djeca u vihoru rata" ovog autora.

Iz naprijed izloženog vidi se kako je bilo u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1960. godine, kada je **praksom** formulisan **BOSANSKI MODEL**, u uslovima apsolutne neimaštine svake vrste i nedostatka stručnih kadrova, ali i sa viškom želje i volje da se sva ugrožena djeca, posebno ratna siročad, sklone s ulice i zbrinu u dječije domove i tzv. hraniteljske porodice kao tada najpovoljnije i najjeftinije oblike za **masovno zbrinjavanje** ratom stvorene nepregledne kolone bosanskih dječaka i djevojčica. Tu kolonu **od 110.000** ratne siročadi i **još toliko** socijalno neobezbijedene djece činili su mališani svih naroda ove

¹⁾ Ramo Arnautović, DJECA U VIHORU RATA, str. 253.

zemlje, očekujući kakvu-takvu pomoć i brigu onih koji su mogli pomoći. A pomogli su mnogi. Nesebično i ljudski. U **oko 58.000** hraniteljskih nerodbinskih porodica privremeno je zbrinuto **oko 72.000** ugrožene djece, a u **119 dječijih domova** trajni smještaj je našlo **oko 35.000** ratne siročadi. Takođe, i susjedne i ostale republike i pokrajine Jugoslavije (Slovenija, Hrvatska, Srbija i Vojvodina), po tamošnjim porodicama i dječijim domovima, u dogovoru s vlastima Bosne i Hercegovine, privremeno su zbrinule **oko 20.000** bosanske djece. Preostala socijalno neobezbijedena djeca prihvaćena su od bližnje i daljnje rodbine na brigu i izdržavanje, uz finansijsku pomoć države. I sve se to dešavalo gotovo istovremeno, u veoma kratkom vremenu nakon velikog rata, dobro organizovano, poletno, dobronamjerno i efikasno...

Zato je naprijed ispisani tekst više **priča o ljudima dobrih namjera** koji su skupljali i zbrinjavali ugroženu bosansku siročad, o vaspitačima i ostalom osoblju u dječijim domovima, nego o samoj djeci. To je **i priča o jednoj vlasti** koja je sve to pravovremeno inicirala, organizovala, finansirala i dovela do kraja, tako gradeći nesvjesno sebi "spomenik" do neba, kakav se nikada i nigdje nije načinio! A polazna osnova za to bila su bogata ratna partizanska iskustva na tim poslovima u takoreći nemogućim uslovima, pod neprekidnom borbom, i pravno-politička regulativa na bazi avnojskih odluka iz 1942. godine i kasnije. Striktnim pridržavanjem tih odluka od strane vrha i svih nižih nivoa vlasti bila je trajna, jasna i ubjedljiva sve do 1960. godine, kada je završena kampanja neposredne brige za ratnu siročad do konca njihovog srednjoškolskog obrazovanja. Ono što je motivisalo tadašnju zvaničnu politiku i vlast da istrajava na realizaciji pomenutih avnojskih odluka o brizi za djecu, pored ostalog, jeste i shvatanje da je briga o djeci **strateško političko i odbrambeno** pitanje. **Političko**, jer su ljudi ovog podneblja, historijski gledano, osjetljivi na djecu, pa pokret ili partija na vlasti koji ubjedljivo pokažu naklonost tom dijelu populacije, automatski stiće simpatije i naklonost naroda. Tako je bilo uvijek, a tako je i danas, samo se danas tome aspektu mobilizacije posvećuje manje pažnje. **Odbrambeno**, kako je tada poimano, značilo je više

vojnika, odanih boraca i onih koji im u fabrikama, preduzećima i ustanovama daju odgovarajuću podršku, kako bi "sistem" bio stabilan i vječan. Kasnije, kako je vrijeme odmicalo, oba ova početna motivaciona faktora iz 1945/46. godine blijedila su u svom krajnjem cilju i poprimala sve više humanitarni i humanistički karakter, kao što je bilo i tokom rata, a kao prirodna posljedica toga očekivano je ostvarenje početnog značenja tih motivacionih faktora. Tako je ovaj autor, boraveći kao štićenik deset godina u više dječijih domova BiH, a kasnije istražujući ovaj problem, shvatio fanatično nastojanje tadašnje politike i vlasti da ostvari oba pomenuta strateška motivaciona faktora.

Iz te i takve strateške orijentacije rodio se "**bosanski model**" zbrinjavanja nezbrinute djece u kriznim prilikama, koji je u kratkom roku uspio zbrinuti više desetina hiljada siročadi u veoma teškim poratnim ekonomskim, prostornim i kadrovskim uslovima. Tako efektno, sa takvim postignućima i u tako teškim uslovima nije se nigdje u Jugoslaviji dogodilo, mada je bilo veoma dobrih rezultata i u svim ostalim jugoslovenskim republikama, zatim u Sovjetskom Savezu, Francuskoj, Njemačkoj... Međutim, nigdje takvih razmjera stradanja djece i takve relativne brojnosti ratne siročadi koju je trebalo hitno zbrinjavati u tako teškim uslovima, nije bilo. To je postalo dio naše historije, zbog čega bh. građani mogu biti ponosni, jer su i sami u tome učestvovali. U uslovima veoma nepovoljne kvalifikacione strukture vaspitačkog osoblja u dječijim domovima u cijelom postratnom periodu, postignuti su izvanredni obrazovni i vaspitni rezultati: 27 posto domske djece steklo je višu i visoku školsku spremu! Među njima mnogi su izrasli u svjetski priznate stručnjake iz raznih oblasti nauke, naučnike, akademike, pisce, univerzitetske profesore, umjetnike, političare... Samo jaka podrška i kontrola države preko organa svih nivoa vlasti omogućila je postizanje takvih rezultata. To je jedino racionalno objašnjenje za taj fenomen: da izrazito nekvalifikovani i nestručni timovi u mnogim dječijim domovima postignu takve rezultate! Uz to ide i vladajući stav politike i države da je opšti interes ispred ličnog interesa i da se to moralo poštovati u

periodu o kome ovdje govorimo. Tako su i manje stručni ili potpuno nestručni kadrovi samodisciplinom i dodatnim trudom nadomještali nedostatak formalnog obrazovanja, intenzivno učeći svakodnevno od svih koji su mogli pružiti neke pouke za rad u dječijim domovima.

Ovo je istovremeno i **priča o ljudskim pravima djece**, o gaženju tih prava i o zalaganju za ta prava djece. Jer, preko ljudskih prava djece u konkretnom društvu može se mnogo šta sagledati, kao što se i preko stradanja djece u ratu i nakon rata može sagledati stradanje nekog naroda, karakter zaraćenih strana i vlasti nakon rata...

Otuda je društvena opravdanost i korisnost ovog i sličnih istraživanja i prikupljanja podataka o jednom za nas veoma važnom periodu, u kome je briga o ratom ugroženoj i drugoj neobezbijeđenoj djeci postigla svoj do tada najveći domet, neupitna. Upitna je šutnja o tom pitanju u zadatom periodu, o pitanju koje je po mišljenju ovog autora, apsolutno pozitivno rješavano i riješeno, a za sve to prije svih slava pripada tadašnjoj vlasti, bez obzira na njene promašaje i greške po drugim pitanjima, i bez obzira na naše stavove o tome. Tadašnja politika i tadašnja vlast, bez obzira na motive, problem zbrinjavanja ugrožene djece uspješno je rješavala i riješila, što može svima služiti kao primjer za slične prilike u budućnosti. Zašto to i naučno ne valorizovati? Zašto to nije i do sada učinjeno? To zaslužuju žrtve - djeca, brojne humanitarne i društvene organizacije koje su podržavale akciju zbrinjavanja, građani koji su direktno ili indirektno učestvovali u akciji, ali i tadašnja vlast koja je sve to osmislila i izvela. U naprijed izloženoj građi mnogo je dokumenata i argumenata koji stoje iza postavljenog pitanja. Ili se, možda, savremeni naučni i stručni establišment plaši zaključaka na osnovu tih argumenata? Ako je tako, onda je pogotovo opravdano da se ovaj problem u zadatom periodu temeljito istraži i osvijetli, a ovaj tekst neka posluži kao inicijativa. Pritom stalno treba imati u vidu činjenice da je 1945/46. godine bilo u Bosni i Hercegovini na spisku oko 110.000 ratne siročadi i još toliko socijalno nezbrinute djece koje je trebalo hitno, takoreći odmah,

zbrinjavati u nevjerovatno teškim ekonomskim i kadrovskim uslovima, bez prisustva međunarodne ekonomske pomoći. I odmah se upitati: kako bih ja to ostvario u tim i sličnim uslovima?

Oni koji tako ne postupe, pogriješiće. Jer, nemoguće je naprijed opisane uslove u kojima se **akcija** odvijala, sagledavati i ocjenjivati iz ugla današnjih mogućnosti i standarda. Danas ništa nije ni slično onom poratnom periodu (broj ugrožene djece, ekonomske mogućnosti, stručne kadrovske mogućnosti, pomoć međunarodne zajednice, humanitarne organizacije); sve je danas povoljnije i blaže nego tada. Ali, i to treba istražiti i uporediti sa onim što ovdje nazivamo "bosanskim modelom" iz 1945-1960. godine. I današnje kao i one ranije žrtve zaslužuju bolji naučni tretman.

6.1. Postignuća

Sama ideja na bazi avnojskih političkih smjernica, i donešena **odluka o akciji** masovnog otvaranja dječijih domova za ratnu siročad u cijeloj državi, posebno u Bosni i Hercegovini, predstavlja najveće postignuće u ovoj oblasti djelatnosti, pogotovo kada iza te akcije stoji država sa svom svojom infrastrukturom. Sve ostalo, mada veoma važno, bilo je stvar organizacije, volje i želje da zadati posao bude što brže i što kvalitetnije urađen. Taj san ostvaren je na najbolji mogući način u tadašnjim veoma teškim ekonomskim i drugim uslovima, počev od popisa djece na terenu i njihovog smještanja u dječije domove, preko mnogih teškoća i prepreka, do sticanja fakultetskih diploma i radnih mjesta za šticićenike.

Pisac ovih redova dobro se sjeća tog vremena i dobroćudnog, blagog lika čika-**Jove Bikića** u Žepču, koji je ispred nove vlasti 1945/46. godine nas djecu-siročad, smještenu tokom rata po dobrovoljnim hraniteljskim porodicama, ubjeđivao da idemo u dječiji dom i tamo se školujemo, a mi nepovjerljivo slušali plašeći se neizvjesnosti i gubitka trenutnog smještaja i sigurnosti. Jer, dok bi on nama govorio hvaleći domski smještaj i našu budućnost, u našim glavama se odmotavao film sjećanja na pokolje i stradanje po istočnoj

Bosni, bježanju i skrivanju po šumama, snijegu, gladi i u strahovima... Tako smo mnogi zaboravljali na loše uslove trenutnog smještaja i postupanja, pa smo odbijali čika-Jovine dobronamjerne sugestije, a on bi nas nakon nekoliko dana ponovo pozivao na razgovor.

Naravno, naše nepovjerenje i bojazan, gledano i sa današnje distance, bilo je shvatljivo, jer smo u svome kratkom životu do tada već imali po nekoliko loših iskustava. Prvo smo se, nakon bezbrižnog i udobnog života u roditeljskom domu, našli u pokolju, u zapaljenoj kući ili štali, na stratištu, goli i bos, odakle smo se nekim čudom spasili bjekstvom u šumu, pa nam je šuma u tim trenucima, iako ledena i prijeteća, izgledala topla i bezbjedna, prijateljska. Kada bi nas mati ili neko stariji pokrenuo da bježimo dalje, mi smo gundali strahujući što gubimo ovu šumsku sigurnost, da bi se zatim obradovali i starijim dali za pravo kada bi stigli u neko sigurnije selo i toplu kuću... Tako desetinama dana, sve do Sarajeva i sabirnog logora Alipašin Most, gdje smo u barakama i drvenim krevetima na sprat dobili slamnatu posteljinu i stvarnu sigurnost. Našoj dječijoj radosti i zadovoljstvu nije bilo kraja!

Ali, ta radost brzo je blijedila, jer su glad, zarazne i druge bolesti, hladnoća, smrt i svakojaka neimaština učinili da svjetlost pred dječijim pogledom bude zamijenjena tamom... Voljom i brigom dobrih ljudi odatle smo odvedeni u razne gradove i naselja i podijeljeni porodicama-dobročiniteljima na brigu i izdržavanje do završetka rata. Tek tada smo dušom dahnuli, u toj sigurnosti, bez obzira kakve smo ostale uslove imali. A bilo nas je i u veoma lošim uslovima, sa nejednakim tretmanom u odnosu na djecu domaćina, naprimjer:

- uvijek su bila u tuđoj ili prepravljenoj odjeći i obući;
- najčešće su hodala bosa do pozne jeseni, po mrazu i slani;
- samo ona su uokolo tražila po mraku i magli odlutalu janjad izlažući se raznim opasnostima;
- samo ta djeca nisu mogla odbiti poslušnost;
- samo ona su radila teže poslove neprimjerene njihovom uzrastu (vađenje šljunka iz ledene proljetne rijeke, odlazak po drva u šumu);

- samo ona su obavljala sve poslove u štali;
- krivci za dječije svađe bila su uvijek siročad iako bi bila nevina, zbog čega su često bila i šibana;
- samo ona su jela i spavala odvojeno i u nekom prikrajku;
- samo ona su imala vječiti osjećaj tuđinstva i čežnju za komocijom;
- tu djecu su tukla muška djeca domaćina, a ona nisu smjela uzvratiti, a žensku djecu maltretirali i na drugi način;
- u mlin su slata preko šuma po 10 km daleko, izložena medvjedima, vukovima i ostacima četnika 1947. godine, pod teretom od 10-15 kg žita;
- slično ili još gore bilo je djeci-siročadima kod rodbine;
- samo ona su često bila predmet ponižavanja i omalovažavanja na razne načine itd.

Sve to ostavljalo je negativni trag u njihovoj duši, ali ona su šutjela i dalje živjela, zadovoljna što su na sigurnom i u toplom.

Međutim, položaj djece siročadi u porodicama bez vlastite djece bio je mnogo povoljniji. Takvih je u Žepču bilo troje.

Autor ovog teksta sa sestrom Pembom, kod hraniteljskih porodica u Žepču 1943. godine, sa prepravljenom odjećom odraslih.

Prihvaćena djeca školskog uzrasta, i kada to postanu, mahom u toku rata nisu slata u školu, a djeca domaćina jesu. Tako je u Žepču od 55 zbrinute siročadi školu pohađalo samo troje, a arhivski dokumenti i lično istraživanje ovog autora pokazuju da je bilo slično stanje i u drugim mjestima BiH, nešto povoljnije u većim gradovima (Sarajevo, Mostar, Tuzla). Nakon rata nova vlast je naredila da se sva djeca moraju slati u školu, ali su mnogi domaćini izbjegavali da šalju prihvaćenu siročad, ili su ih nakon opomene vlasti slali do četiri razreda osnovne škole, dok su svoju djecu dalje školovali. Rijetki su bili oni koji su i siročad usmjeravali i stimulisali za dalje školovanje. Potpuno svjesna svog statusa, djeca-siročad mirila su se s tim, ali su mnoga (među njima i pisac ovih redova) krišom učila iz knjiga djece domaćina i radila njihove domaće zadaće, sustižući i prateći redovne učenike.

- Odgoj i poduke siročadi u hraniteljskoj porodici nisu u većini slučajeva bili isti kao prema vlastitoj djeci, taj vid pažnje prema njima bio je drugačiji, površan i u skladu sa njihovim drugorazrednim položajem u porodici. Naprimjer: nakon neopreznog upadanja u rijeku sa sankama i kvašenja odjeće, nije naređeno sušenje skinute odjeće, već se ona sušila na djetetu. Ili, nakon pada na ledu ušća manje u veću rijeku i nakon kvašenja odjeće zbog polomljenog leda, odjeća se ponovo sušila na djetetu! Majka i vlastita porodica to nikada ne bi dozvolili, nego bi se mokra odjeća obavezno skidala, a suha oblačila. Vjerovatno su i zbog toga ta djeca u školi mahom bila među slabijim učenicima.

- Kako su ta djeca rasla sve više su se pretvarala u prave sluge i radnike za teže poslove. Izuzetaka je bilo, ali vrlo malo...²⁾

Pa ipak smo u razgovoru s čika-Jovom Bikićem dugo bili nepovjerljivi prema nečemu što nam je bilo nepoznato i nismo željeli da izgubimo ono što smo već imali, razmišljajući kao odrasli ljudi. Naša podsvijest je upozoravala da budemo oprezni, pa da, iako ni u čemu nismo bili ravnopravni sa djecom naših domaćina, budemo zadovoljni.

²⁾ Isto, str. 316.

I bili smo, iskreno... A bilo je i nagovaranja domaćina da ne idemo od njih, bar još neko vrijeme. Koliko smo bili zadovoljni, i zahvalni svojim dobročiniteljima, govori i pjesma "POSESTRIMA" ovog autora:

*Po dječijim domovima,
u razgovorima,
djeca su me pitala:
možel' biti sestra,
po bliskosti i osjećajima,
obostranom priznavanju
i ponašanju,
koju nije ista majka rodila?*

*Ja takvu u Žepču imadoh,
Havom smo je zvali,
kad meni siročetu ratnom
blatne noge opra
ručicama svojim,
i kad mi u četiri godine
sirotovanja
u njenom imetku
nikad ružnu ne reče
nit' pokaza nadmoć neku,
osim sestrinskog drugovanja.*

*Ta pametna glava
i kasnije bijaše takva,
sve do svoje smrti
kad preseli na ahiret
i životom heroja zasluži,
to od srca želim,
Allahovu milost i vječiti džennet.*

*Nema više sestre moje,
posebne u majke,
otišla u vječnost uspomena
zbog dobrih djela
života tegobna
poput kakve bajke,
ostala je pjesma o njoj
da svjedoči o heroini -
buli žepačkoj.*

Međutim, kada smo, neko prije a neko kasnije, dospjeli u dječiji dom za ratnu siročad, shvatili smo da je naše nepovjerenje bilo neopravdano. A evo i zašto:

- Položaj sve djece u dječijem domu je apsolutno jednak, ona vrlo brzo u domu postanu svjesna svoje ravnopravnosti u svakom pogledu, u pohvali i pokudi, nagradi i kazni;

- U domu djeca vrlo brzo steknu osjećaj lične komocije, svijest da je ono u domu "svoj na svome", a to se onda odražava i na sve ostalo. U periodu o kome je ovdje riječ, to se naročito potenciralo i djeca su toga bila svjesna, što je uticalo i na njihov odnos prema domu i poretku u njemu;

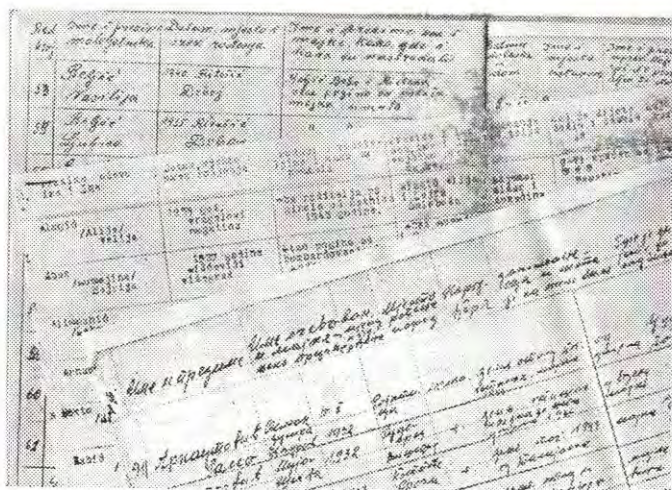
- Obavezno je pohađanje škole, a velika većina od njih bili su dobri učenici. Ako su djeca bila prerasla za neki razred škole, formirana su odjeljenja koja su po skraćenom programu i uvećanom fondu časova završavali dva razreda u jednoj školskoj godini. U periodu 1945-1960. godine 99 posto domske djece završilo je osnovnu, a 62 posto srednju školu, dok ih je oko 27 posto steklo više ili visoko obrazovanje;

- Praćenje i pomaganje djeci u školskim obavezama (kružoci, individualni rad sa djetetom, sekcije, kritika za loš rad, pohvale, kazne, nagrade) nije ostavljalo djeci mnogo prostora za nekorisno ili štetno djelovanje;

- Stručnim upravljanjem djetetovim odgojem i obrazovanjem skraćuje se vrijeme hoda od jednog do slijedećeg cilja. Ona djeca koja su ometala uhodani rad po kućnom redu, nakon iskorišćenja svih disciplinskih i vaspitnih mjera, bivala su odstranjena u posebne domove sa nešto strožijim režimom. Isto tako odstranjivana su i djeca u specijalne domove, ako zbog svojih psihofizičkih mogućnosti nisu mogla pratiti programe redovne nastave;

- Kod djece u domu vrlo brzo se stekne osjećaj da stalno neko brine o njima, da im želi samo dobro, čak i onda kada ih grdi i kažnjava; njima se u domu ne bi moglo dogoditi sušenje odjeće na tijelu kao u naprijed navedenom primjeru;

- Djeca u domu imala su razvijen osjećaj potpune slobode mišljenja i govora, što je mnogima kasnije u životu veoma smetalo;
- U domu djeca imaju mogućnost svestranog kulturnog, sportskog, umjetničkog ispoljavanja i dokazivanja, bez ikakvih ograničenja;
- U domu djeca osjećaju i imaju potpunu sigurnost po svim osnovama i potrebama;
- U domu djeca lakše i brže, pod uticajem domskog ambijenta i društvenog života, prevazilaze talog straha i ratnog stradanja, mada se on nikada ne može potpuno eliminisati;

Brizljiva i detaljna evidencija o svakom djetetu bila je stalna obaveza svih dječijih domova.

- Domska djeca u prosjeku dobro su osposobljena i pripremljena da se lakše snalaze u preuzimanju i obavljanju rukovodnih društvenih funkcija u svojoj profesionalnoj karijeri...;
- Domska djeca postižu izvanrednu obrazovnu i kvalifikacionu strukturu, jer im je svima omogućeno maksimalno školovanje, ona se stalno podstiču i stimulišu za dalje školovanje. Na hiljade bivših domaca iz navedenog perioda postali su profesori, inženjeri, pravnici, ekonomisti, oficiri, novinari, književnici, ljekari, univerzitetski profesori, naučni radnici, umjetnici, akademici, vrhunski političari itd.

Primjera radi, prema nepotpunim podacima, od ukupno 432 djece, domci Dječijeg doma Žepče postali su inženjeri (26), profesori (31), pravnici (17), ekonomisti (37), ljekari (4), nastavnici (29), zanatlije (49), a ostali završili srednje škole, ili ostali sa osnovnom osmogodišnjom školom. U procentima to je 32,7 posto sa višom i visokom stručnom spremom. Za Dječiji dom Tešanj taj procenat je 32,1 posto, a za Dječiji dom "Kasim Hadžić" Banja Luka čak 42,8 posto.

Prema nepotpunim podacima u sklopu ovog istraživačkog rada, jer tačne podatke je nemoguće sakupiti, na osnovu 157 djece zbrinjavane u hraniteljskim porodicama i stanja u 69 od 119 dječijih domova, tabelarni i grafički prikazi postignuća te djece u Bosni i Hercegovini u periodu 1945-1960. godine izgledaju ovako (Tabela 23 i Dijagram 2):

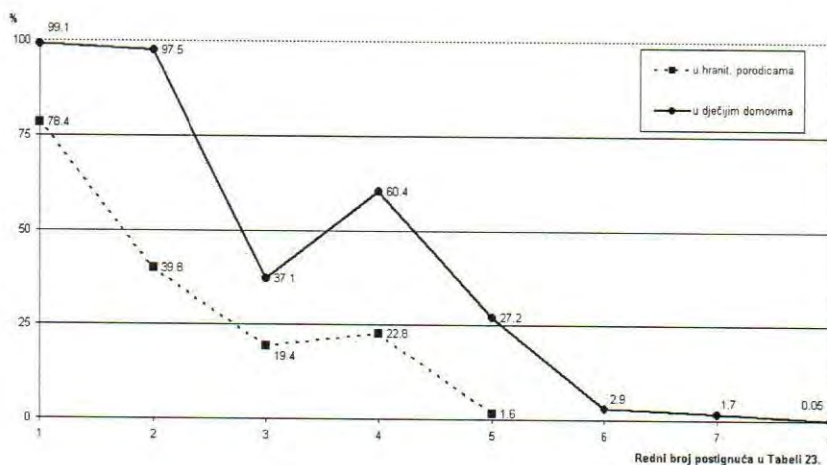
Tabela 23: Djelimični pregled postignuća zbrinjavane djece

Redni broj Postignuća	Ostvarena postignuća	Postignuća u procentima	
		U hraniteljskoj porodici	U dječijim domovima
1.	4-razredna osnovna škola	78,4	99,1
2.	8-godišnja osnovna škola	39,8	97,5
3.	Škola učenika u privredi	19,4	37,1
4.	Srednja škola	22,8	60,4
5.	Viša škola ili fakultet	1,6	27,2
6.	Doktorat nauka	-	2,9
7.	Profesor univerziteta	-	1,7
8.	Akademik	-	0,05
Broj zbrinjavane djece, osnovica:		72.000	35.000

Dakle, podaci iz Tabele 23 i njen grafički izraz na Dijagramu 2, s obzirom na nepotpunost podataka iz kolone hraniteljskih porodica, samo je indikacija za naučnu valorizaciju na osnovu koje se može govoriti o prednosti jednog ili drugog načina zbrinjavanja. Bitan je učinak po kvantitetu i kvalitetu, naročito u teškim, vanrednim prilikama, pa na to treba obratiti pažnju u svim primjerima i varijantama razmatranja. Tabela 23 pokazuje samo krajnje obrazovne rezultate, koji su u dječijim domovima za ratnu siročad u naznačenom periodu bili

zaista imponantni, dok se ostala postignuća ne vide, naprimjer: vaspitni, zdravstveni, kulturni, umjetnički, sportski i drugi učinak. O svim tim i ostalim aspektima zbrinjavanja u dječijem domu govori se u tekstu i tabelama naprijed. Posebno podvlačimo obrazovnu i kvalifikacionu strukturu domskog osoblja, naročito vaspitača i upravnika (Tabela 14 i 15) kada govorimo o postignućima u označenom periodu.

Dijagram 2: Postignuća djece

Izuzetno nepovoljna kvalifikaciona struktura vaspitačkog osoblja u ovim ustanovama tog perioda, da još jednom ponovimo, bila je stalno prisutna. Iz arhivske građe o dječijim domovima vidi se da su čak i učitelji na dužnosti vaspitača bili rijetkost u većini ovih ustanova, a da o stručnim kvalifikovanim pedagogima, psiholozima, socijalnim radnicima, sociolozima, profesorima, defektolozima nije moglo biti ni govora. Naravno da tih stručnih kadrova u Bosni i Hercegovini u to vrijeme nije ni bilo ili nije bilo dovoljno, ali ih ovdje spominjemo zbog poredbe sa kadrovskim stanjem u današnjim dječijim domovima i ustanovama sličnog tipa i funkcije u kojima su ti kadrovi realnost bez koje one ne mogu ni da se zamisle. Pa ipak, tadašnje postojeće vaspitačko osoblje u velikoj većini trudilo se brigom i neprekidnim prisustvom među djecom

(pomaganjem pri kupanju, pri rezanju noktiju, pri češljanju, oblačenju, čišćenju obuće, umivanju i pranju zuba, pranju nogu prije spavanja, pletenju, heklanju, slikanju, čitanju, sportu, igri, zabavi, obilazeći noću spavaonice i pokrivajući otkrivenu djecu, slušanju njihovih želja, žalbi, njihovih radovanja i tugovanja...). I sve to rađeno je iskreno, strpljivo, spontano, kao u nekoj dobroj porodici, bar je tako nama djeci izgledalo, a odraslijima pomalo i smetalo. Zaista, ti ljudi su zaslužili najveća ljudska i društvena priznanja, to kažemo mi njihovi bivši štićenici. A to je, priznaćete, i najveće ljudsko priznanje.

Naravno, bilo je i izuzetaka u većini dječijih domova, ali su oni bez velike procedure otpušteni iz službe ili premješteni na drugi posao čim bi se ustanovilo da ne rade u skladu s pravilima. Ipak, mnogi pogrešni potezi vučeni su zbog neznanja, nestručnosti, niskog stupnja obrazovanja, a ne zbog loše organizacije ustanove ili loše namjere pojedinca (Prača, Banja Luka, Žepče, Turbe, Kiseljak, Pale, Lukavac, Reljevo, Mostar, Trebinje), naprimjer: smještaj djece različitog pola i uzrasta u isti dječiji dom, neadekvatno forsiranje političkog stava vlasti o kolektivnoj na uštrb individualne svijesti, odnos prema kažnjavaju itd.³⁾

Pa, i ovdje dosta osporavano prečesto pomjerenje djece iz doma u dom, pri čemu su razdvajani srodnici, može se ublažiti činjenicama tadašnjeg stanja: lokacije objekata za smještaj dječijeg doma (Koran, Reljevo, Suho Polje, Begov Han, Vitina, Zovik, Kiseljak kod Tuzle, Jakeš, Trapisti, Zalužani i drugi) gdje nije bilo osnovne škole, pa su djeca zbog toga morala biti premještena tamo gdje je postojala škola i školski prostor, a kasnije će se u to uključiti i srednje škole, zanatske škole, klasifikacije domova po uzrastu, polu i zavičaju djece. To su bile objektivne okolnosti koje su još više usložnjavale rad vaspitačkog i rukovodnog osoblja dječijih domova.

³⁾ Isto, str. 322.

Ako su obrazovni zadaci dječijih domova uspješno izvršeni, a statistički i drugi pokazatelji to potvrđuju, šta je sa vaspitanjem štićenika, da li su i **vaspitni zadaci** ostvareni? O tome nemamo egzaktnih pokazatelja u arhivskim dokumentima na osnovu kojih bi se mogla napraviti neka ubjedljivija skica postignuća. Indirektnih, više fragmentarnih pokazatelja ima, ali to ukazuje na neplanski rad, stihijski. To, pored ostalog, potvrđuje nizak nivo obrazovanja upravničkog i vaspitačkog kadra u dječijim domovima u posmatranom periodu. Jer, da je bilo više adekvatno obrazovanih i stručnih upravnika i vaspitača, bilo bi u spisima, izvještajima, analizama i informacijama pokušaja intelektualne pedagoško-psihološke, sociološke, organizacione nastavne i druge prirode, što poboljšava kvalitet vaspitnog rada. A toga, izgleda, nije bilo i nema u arhivskoj građi! Rada je sigurno bilo, ali tragovi nisu ostali...

Ne treba zbog toga kriviti nikoga, jer svi tadašnji subjekti dali su sve od sebe da uspjeh bude što bolji. Pa i vaspitači i upravnici **Mara Golub, Desa Marjanović, Hakija Kulenović, Desa Tubić, Sena Pašić, Hajra Eminagić, Zora Subotić, Vukica Jovanović, Munira Crnalić, Munevera Čičeklić, Milan Janjić, Avdo Mujkić, Jovo Grubor, Petar Jovevski, Ljubica Vrcelj** i mnogi, mnogi drugi u dječijim domovima dosegli su svoj maksimum u toj oblasti. Više nisu mogli, jer im je nivo njihovog obrazovanja toliko dozvoljavao. A obrazovanih i stručnijih nije bilo, ili ih nije bilo dovoljno. Da je bilo, manje bi bilo i sitnih pedagoških propusta, kao onaj o večernjem iskakanju kroz prozor pomoću čaršafa da bi se stiglo na zabavu oko ringišpila s druge strane rijeke, jer su muzika, graja, svjetlost i pjesma provocirali domske djevojčice. Da su išle organizovano, vidjele i malo se zabavile kao i druga djeca, sigurno iskakanja ne bi bilo. Ili, onaj slučaj sa pjevanjem grupe mladića pred domom na ogradi mosta u večernjim satima ljeta 1949. godine, kada je upravnica Ljubica pozvala u pomoć milicionera Savu da ih otjera! Djevojčice su željele da čuju njima upućenu serenadu, grozdovi njihovih glava nazirali su se u mraku svakog prozora, baš kao i u vrijeme zabave oko ringišpila. Trebalo im je omogućiti da i to dožive, da ne ostanu prikraćene, jer i to je dio njihove mladosti... One su, međutim, dalje rasle, učile marljivo, razvijale svoje

sposobnosti i bile zadovoljne svim onim što im je dom pružio. Život je tekao uhodanim ritmom. Sada više nisu morale, nakon završenog četvrtog razreda, ići u drugi dom i drugi grad da nastave osmogodišnju školu i razdvoje se, pa je zadovoljstvo bivalo još veće. Pa ipak ostaće uspomene, one dobre kao i one loše...

Manjkavost vaspitnog rada u dječijim domovima, kao krajnji rezultat, vidi se i u nepripremljenosti djece za život u smislu "kućnog odgoja". Nisu naučena da postoji i surova strana životne stvarnosti, licemjerje, nepravda, pohlepa, zavidnost, lukavstvo, laž, prevara, podmetanja i slično, na šta se djeca u porodici obavezno upozoravaju. U domu djeca su prosto "drilovana" učenjem o idealnom u životu, o iskrenosti, odanosti, poštenju, pravednosti, otvorenosti, slobodi govora i kritike, itd. To je u životu, kasnije, mnogima zagorčalo život, jer su se sudarili sa drugačijom stvarnošću...

Odsustvo lukavstva i jako izražena naivnost ogromne većine bivše domske ratne siročadi trajna je posljedica tadašnjeg vaspitanja u dječijim domovima, bez obzira na kasnije obrazovanje. U tom pogledu iskustvo ovog autora moglo bi se uzeti kao neki prosjek. Mi šticićeni dječijih i đaćkih domova (za ratnu siročad) toga nismo bili svjesni sve dok nismo ušli u samostalni život, pa i tada vrlo sporo. A to neznanje i neinformiranost tada nam se počelo, manje-više, teško obijati o glavu, na razne načine.

Kada smo, naprimjer, u avgustu 1953. ili 1954. godine, kao srednjoškolci u Banjoj Luci, od Gradskog komiteta pozvani predveče na demonstracije protiv nekih sveštenih lica koji su počeli da se nacionalistički ispoljavaju, naš upravnik đaćkog doma, inače iskreno poštovan i omiljen među nama, nije nam dozvolio da se vratimo u zgradu doma, mada je kiša padala i mi bili mokri do kože. Mi smo reagovali onako kako smo učeni: otišli smo na kućna vrata sekretara Oblasnog komiteta Partije i tražili zaštitu. On nas je sve poslao u hotel "Palas" na spavanje, a sutradan je pred nama brzopotezno i grubo smijenio našeg upravnika i ostavio ga bez zaposlenja na duže vrijeme. To nas je sve pogodilo i peklo dugo poslije toga, jer upravnika nismo obavijestili kada smo pošli na demonstracije ...

Drugi primjer je s početka 1965. godine. U ljubuškoj Gimnaziji direktor je bio veoma sposoban i stručan čovjek, a pretendent na tu funkciju iznenada je postao tek pridošli mladi profesor, ali na način koji nije bio korektan i kolegijalan. Na burnoj sjednici, među profesorima smo bili i nas dvojica bivših štíćenika dječijih domova, pa smo branili pravdu i ispravan put, ne pomišljajući tada da je u pozadini nečasna namjera po nacionalnoj osnovi ...

Treći primjer uzmimo iz 1973. godine. Kao direktor donjovakufske Gimnazije ovaj autor je, shodno zakonu, morao raspisati konkurs za profesora hemije, na koji se prijavio kvalifikovani kandidat iz Sarajeva. Međutim, naređenje tadašnjeg predsjednika općine bilo je da se taj kandidat ne primi, već da se nastava hemije povjeri nekvalifikovanoj profesorici biologije, supruzi predsjednikovog kuma! Direktor škole odbio je taj zahtjev, zbog čega je pao u nemilost tadašnje vlasti ...

Četvrti primjer je iz minulog rata. U najvećem jeku stradanja djece i naroda u Bosni i Hercegovini, Univerzitet u Sarajevu koncem januara 1993. godine donosi odluku da se ukine tadašnji nastavni predmet "Odbrana i zaštita" na visokoškolskim ustanovama! Javno smo, više nas bivše ratne siročadi, reagovali nazvavši to primjerom petokolonaštva, smatrajući da se taj nastavni predmet u ratnim uslovima na svim zaraćenim stranama treba uvoditi, a ne ukidati ...

Peti primjer je s kraja nastavničke karijere ovog autora. Na jednoj zeničkoj visokoškolskoj ustanovi 1995-2002. godine naivnost je definitivno potvrđena kao trajna posljedica vaspitanja u dječijim domovima razmatranog perioda. Naime, dekan te ustanove bio je sklon pohlepi prema svemu, pa se ponašao uvijek "duplo", tj. dvolično, dvoznačno, i uvijek samo u svom ličnom interesu, gotovo nikada u interesu ustanove: da misli dvolično, da se izražava dvolično, da sluša dvolično, da čita i piše dvolično, da čini dvolično, da zaključuje dvostruko (izvještaji, knjigovodstvo, potrebe, prijedlozi, analize, rezultati ...). Njega je vjerovatno porodica naučila lukavstvu, čemu domska djeca nigdje nisu poučavana, pa on sve čini s rezervom i sve doživljava s rezervom, prihvatajući i čineći samo ono što je za njega

lično korisno, makijavelistički, ne zazirući ni od varanja, laži i kriminalnih radnji. Ali, on je samo jedan iz prosjeka savremenog rukovodnog kadra u gotovo svim oblastima društvenog života kod nas. U radu s takvim ljudima, u dogovaranjima i učešću u projektima, u kritici dvoličnosti i dvostrukih aršina, bivše domsko ratno siročće uvijek je ostajalo kraćih rukava, jer je nastupalo iskreno, otvoreno, s povjerenjem i dobronamjerno, a to u životu, izgleda, nije najbolji put. To je sudbina domske ratne siročadi, bez obzira koliko oni bili obrazovani i odrasli. To je jedan od trajnih pečata domskog vaspitanja i poučavanja u označenom periodu. Da li je tako i danas?

Ilustrativni su o tome i neki procenti dobijeni anketiranjem oko 1.500 bivših štićenika dječijih domova prilikom održavanja njihovih susreta kasnih 70-tih i 80-tih godina prošlog stoljeća:

- oko 42 posto imaju loše brakove,
- oko 27 posto su razvedeni,
- oko 38 posto imaju loše odnose u porodici,
- oko 47 posto nisu riješili svoj stambeni problem,
- oko 72 posto trpili šikaniranje na poslu,
- oko 39 posto imaju manju plaću za isti posao,
- oko 57 posto upućivali žalbe zbog nepravde i marginalizacije,
- oko 68 posto učestvovalo na dobrovoljnim radnim akcijama,
- oko 91 posto učestvovalo u diskusijama na skupovima,
- samo 0,7 posto njih birani u komitete,
- samo 1,3 posto birani na funkcije,
- samo 0,6 posto primilo javno priznanje,
- samo 1,3 posto dobilo nagrade raznih nivoa,
- njih 27 posto steklo višu ili visoko školsku spremu.

I tako dalje, primjera i statističkih ilustracija je veoma mnogo. U svim tim i sličnim primjerima dominira nesnalaženje, teškoća uklapanja, nečitanje između redova, naglašena iskrenost, odsustvo adekvatne borbenosti za svoje interese, oštar kritički jezik. Slični podaci dobijeni su i od onih koji su samo intervjuisani, njih preko tri hiljade...

Pedagoška nauka, praksa socijalne zaštite i škole, putem vaspitnog i edukativnog rada, mogli bi mnogo učiniti da sličnih ilustracija kod budućih generacija štíćenika bude manje. Uslov je dobra namjera, jer znanje kod vaspitača u savremenim uslovima već postoji.

*Siročad ratna,
često bezimena,
iz ognja izašla,
na zgarištu pronađena,
na ledini preživjela,
sa očima bez suza
već davno isplakanim
od straha,
gladovanja i nesna,
bijele pustinje nepregleda,
zime u kosti uvučene
i beznađa svakog.*

*Ne zamjerite, ako ne morate,
siročetu ratnom
na oštrini riječi otrovnih!
Ne zamjerite na iskrenosti,
vi
poznanici,
prijatelji,
saradnici i rođaci,
supružnici i rođena djeco....*

*Ne zamjerite, siročetu ratnom...
Ono je savjest čovječanstva.⁴⁾*

Međutim, kod ove djece, kao rezultat vaspitnog djelovanja, veoma je izražen pozitívni odnos prema **prijateljstvu**, do kojeg ona veoma drže i kojeg trajno priznaju sve do prekida s druge strane (nikad

⁴⁾ Ramo Arnautović, NE UBIJAJTE NEBO, Zenica, 1999., str. 36

obratno), zatim prema **solidarnosti** po nekom automatizmu, što ona kad god mogu u životu prakticiraju pomažući drugima bez ikakvog ličnog interesa. Kod ove djece razvijen je i osjećaj **odgovornosti** za sve što rade, pogotovo ako je to neka, pa makar i najmanja, izborna funkcija. Rijetki su suprotni slučajevi. Isto tako i odnos prema **patriotizmu** kod njih je pozitivan i stabilan, što svjesno ili nesvjesno pokazuju u svakoj prilici, ponoseći se time. Zato su voema rijetki slučajevi da prava ratna siročad (bez oba roditelja, stradala u ratu), koja su duže boravila u dječijim domovima za ratnu siročad, okrenu leđa patriotizmu i stave se na stranu rušitelja njihove zemlje. Prema dostupnim podacima to su činila, i to rijetko, samo ona bivša domska djeca koja su imala jednog roditelja (ratna polusiročad), pa je i njihovo domsko vaspitanje trpilo određeni uticaj spolja.

Doduše, sa nama u dječijim domovima bilo je i djece iz četničkih, ustaških, domobranskih, petokolonaških, čak i iz njemačkih esesovskih porodica (u Gračanici, Tešnju, Prijedoru, Žepču, Reljevu, Turbetu, Palama, Kiseljaku, Bos. Gradiški, Banjaluci, Ilijašu), ali ta djeca nigdje i nikada, ni u kojoj formi, nisu žigosana zbog toga. Čak se u dječijim domovima nije mnogo ni govorilo o tim vojnim kvislinškim i političkim formacijama, osim u okviru neke nastavne jedinice u školi, ili u referatu povodom neke svečanosti. Gledano sa današnje distance i današnjih iskustava i potreba, to je po mišljenju ovog autora, bila pogrešna orijentacija vaspitnog dijela programa rada. Trebalo je o tome na prikladan način mnogo više govoriti, analizirati u skladu sa uzrastom djece, a ne sve to prepustiti samo školi i školskim nastavnim programima i njihovim realizatorima.

Dakle, pozitivna vaspitna postignuća u dječijim domovima u periodu 1945-1960. godine, mada se teško daju mjeriti zbog nedostatka arhivske građe o tome, nisu mala i nisu za potcjenjivanje, pa makar to zaključivali na osnovu samo četiri navedena faktora vaspitnog djelovanja. A tih faktora je i u domu veoma mnogo preko kojih se posredno može doći do takvog zaključka: odnos prema zavičajju, odnos prema ličnoj imovini, odnos prema kolektivu, odnos prema knjizi,

odnos prema porodici i rodbini, odnos prema prirodi itd. U svemu tome, pored ostalog, postignuti su zavidni rezultati, pa se tada u ogromnoj većini dječijih domova nije moglo dogoditi da dijete bude zapušteno, da loše izgleda na ulici, da javno puši, prosi, čini štetu okolini, da psuje, krade, da laže i luta kojekuda, ne voli raditi i učiti itd. Znači, do ljudi je, organizacije i politike doma, ali i do kontrole viših instanci.

Spomenimo i neke od onih koji su po nalogu ministarstva neumorno obilazili dječije domove u sastavu kontrolnih komisija ili pojedinačno, i vršili službene preglede tih ustanova dva puta godišnje, usmjeravajući njihov rad i pomažući im u svim važnijim aktivnostima, naročito u organizacionim i vaspitno-obrazovnim. Počev od 1945. godine pa nadalje, najčešći potpisnici izvještaja i zapisnika o pregledu dječijih domova, bili su: **Turina Božo, Kokolj Lenka, Pašić Haša, Oljača Petar, Žaja Stjepan, Zagorčić Juso, Begović Radmila, Vujčić Jovanka, Gani Adžanela, Popadić Saveta, Dević Milan, Vukičević D. i Šuput Velo.** Među onima koji su ove i druge kontrole slali i usmjeravali najduže su bili profesori **Salko Nazečić** i **Erna Mulahalilović**, mada je i među kontrolorima bilo profesora i stručnjaka iz raznih oblasti, inspektora i pomoćnika inspektora.

Svakako da je dobrim rezultatima u školi i na svim drugim poljima doprinosila naglašena **ozbiljnost i zrelost** većine domske djece uzrasta iznad pet godina, zbog preživljenih tortura i strahova u ratu, o čemu govori tzv. "**pravilo sedam godina**". Naime, djeca starija od pet godina, koja su preživjela ratne torture, pokolje, spaljivanja, smrzavanja, gladovanja, logorisanja, bježanja i druge zločine, naglo su "sazrijevala" i starila, postajala ozbiljna i razumna kao da su starija za sedam godina. Tako, naprimjer, dijete od šest godina razmišlja, govori i ponaša se kao da mu je 13 godina, dijete sa sedam kao da mu je 14 godina itd. Autor ovih redova to je uočio na svom primjeru, na primjeru svojih sestara, rođaka i prijatelja, a zatim je to potvrđeno na primjeru 1500 anketiranih bivših šticećenika dječijih domova nakon Drugog svjetskog rata⁵⁾.

⁵⁾ Ramo Arnautović, DJECA U VIHORU RATA, str. 70-73, 104-105. 123, 128, 248.

Napokon, samom idejom, odgovarajućom odlukom i sveobuhvatnom akcijom masovnog otvaranja dječijih domova za ratnu siročad i ostalu neobezbijeđenu djecu 1945-1960. godine, sa svim sadržajima i pratećim problemima kako je naprijed izloženo, ostvareno je i najvažnije postignuće - **socijalno postignuće**, kakvo se nikada nigdje u svijetu nije ostvarilo i kakvo se teško može igdje ponoviti! Jer, takav entuzijazam, volja i želja da akcija zbrinjavanja djece uspije dolazila je iznutra, iz srca ljudi i svih subjekata društva, u nemogućim ekonomskim i kadrovskim uslovima, kao inat, kao natprirodna sila. Tako nešto teško je hrpama dolara kupiti, i da to traje godinama...

A šta bi se, tek, desilo da te akcije nije bilo i da je 1945. godine krenula poplava 280 hiljada gladne i ratom izmučene bosanske djece, teško je i pretpostaviti. Sigurno je da bi sve, na socijalnom i političkom planu, bilo mnogo gore nego što je tadašnja globalna situacija donosila. Zato "**bosanski model**" treba naučno fundirati, prilagoditi savremenim uslovima, mogućnostima i potrebama u datoj situaciji, i to ponuditi svijetu kao spasonosni recept za slične prilike, kakve će se sigurno lokalno i regionalno dešavati, kao i do sada. To ne može učiniti jedno naučno područje, već čitava lepeza naučnih oblasti, a to znači da bi **Akademija nauka** morala imati glavnu riječ. Kao naučno osmišljen i upotpunjen, "bosanski model" bio bi zanimljiv i najrazvijenijim zemljama.

6.2. Pogled unatrag

Kada se o životu u domu danas određuju, većina bivših domaca i domkinja kažu da su im, u životu uopšte, najljepše i najdraže godine provedene u dječijem domu. I to je razumljivo, jer su prethodne godine sadržavale stradanje, a one kasnije porodične životne i radne probleme. Te brojne životne probleme ratna siročad su drugačije sticala i doživljavala, dramatičnije i složenije od druge djece i druge siročadi, tijelom djeteta, a glavom odraslog čovjeka.

“Po dolasku u dom osjetili smo se i ja i braća bolje. Vaspitači i upravnica su bili kao roditelji, Hajra i Bisera posebno, Munevera takođe. Hrane je bilo malo. U sjećanju mi je ostalo razdvajanje nas sestara od braće i obratno i odvođenje u druge domove ili porodice, pa su se poslije tražili i preko novina, skoro kao izgubljeni. To se nama dogodilo...” (**Dragica Stojanović**, štićenik).

“Kako sam rasla postajala sam sve veselija, pjevala, igrala folklor, ali sve to nikada iz mene nije potislo tugu, žalost i tegobne ožiljke u duši. Zapravo, ja veselošću prikrivam sve to. Ipak, lako i danas zaplačem, zbog raznih povoda, a sve zbog prejake osjećajnosti, naročito pri pomisli na djetinjstvo. Tako se oslobađam tegoba, unutrašnjih. Zavidila sam svakome ko je imao oca... strašan je to kompleks... ja od oca ni igračku nisam imala...” (**Andželka Kovačević**, štićenik).

“Bio sam u pet dječijih domova i u svima mi je bilo jako lijepo, vjerovatno su tako doživjela te domove i druga djeca. Upravnici i vaspitačice su se trudili oko nas, učili nas svemu, a ponekad i ružili ako nešto nije bilo u redu. Ipak, najbolje mi je bilo u Čajniču, gdje je upravnica Vukica Jovanović držala strogu disciplinu, ali je zato sve bilo kako najbolje može. Ljeti su nas svakog dana vodili na livade oko Cicelja, čitale nam vaspitačice Hajra i Dušanka interesantna štiva, igrali se svi raznih igara i užinali u prirodi. To je nezaboravno...” (**Ejub Šatrović**, štićenik).

“Moj najbolji dječiji dom bio je Ilijaš, mada mi je u svim domovima bilo izuzetno lijepo i o svima imam najljepše uspomene. U ovom domu smo imali potpunu slobodu u svakom smislu, ali se nikada ni jedan ozbiljniji eksces nije dogodio. Upravnica je bila Munira Crnalić, jedna tiha i izrazito fina gospođa, kao da nam je svima bila majka. Imali smo sve u Domu što nam je bilo potrebno, čak i svoju školu, a o pažnji cijelog osoblja da i ne govorim. Bilo je divno...” (**Hasan Brčkalić**, štićenik).

“U Žepču je bila i vaspitačica Anica Arambašić, iz Tivta, sa nama se igrala, a kad smo mi plakali, i ona je s nama plakala. Nikad nikog nije kažnjavala. Ja sam puno plakala... Anica je to primijetila i približila mi se” (**Jelena Vidović**, štićenik).

“U kasno proljeće (1947.) sa bratom Boškom vratila sam se iz Slovenije u Dječiji dom Gračanica. Pred povratak sam otišla kod porodice Koljenc da povedem i brata Gostu, ali me je gospođa Marija obavijestila da se Gosto nalazi u bolnici u Celju i da je bolestan. Tako smo se mi vratili bez njega. Kasnije nisam uspjela da uspostavim vezu s Gostom, niti da saznam šta se s njim zbilo. Čak nikoga ni od te porodice nisam mogla da pronađem. Možda je Gosto i umro, ili ga je ta porodica bez djece usvojila i promijenila mjesto življenja...

Nakon kratkog boravka u Domu Gračanica, ponovo sam se rastala i od preostalog brata Boška, jer sam upućena u Dom Žepče zajedno sa ostalim djevojčicama, dok su muškarci ostali u Gračanici. Rastanci s braćom i neprekidna tuga za njima morila me je svo vrijeme boravka u Žepču, tako da ljepotu tog perioda nisam ni primjećivala...” (**Ruža Cvijanović**, štićenik).

“Po završetku rata vlasti su nas odvele u Dječiji dom u Gračanicu. Dobro se sjećam tog dana. Prvo smo bili ošišani na nulu, pa su nas okupali i lijepo obukli, a od obuće dali nam cipele sa debelim drvenim đonom. Osjećala sam se sretnom i zadovoljnom. Bilo mi je sve lijepo u odnosu na ono iz čega sam došla. Dolazile su nam i žene iz grada i donosile voće i slatkiše. Neke od njih odvodile su djecu svojoj kući i usvajale ih. I mene je jedna odabrala da me usvoji, ali brat nije dao da se razdvajamo. Tu u Gračanici naučila sam prva slova iako sam bila u jedanaestoj godini...

Ipak su me rastavili s bratom kada su djevojčice morale u Dječiji dom u Žepče. Bilo mi je teško, ali prihvatila sam to. Možda je i to doprinijelo da iz ovog doma ne nosim lijepe uspomene. No, ima i lijepih detalja, naprimjer drugarstvo. Ja sam tada po koljenima imala bradavice i zbog toga sam bila nesretna. Moja dobra drugarica **Haša**

Jusufović je od mene zatražila da jednu bradavicu raskrvarim i prenesem je na njenu kožu kako bi sa mnom podijelila tu 'nesreću'. Inače, u Domu smo se međusobno zvale sestrama i bile smo spremne da ginemo jedna za drugu. Sve domkinje. Pjevale smo:

*Mi smo seje ispod Orlovika
za nas čula i Bosna i Lika...*” (**Anda Miličić**, štićenik).

“U domu sam bila pod imenom Rasema Mušanović. Tek 1959. doznala sam da mi ne pripada to ime i prezime. Tada sam bila u zavidovićkom Domu. Htjela sam po svaku cijenu doznati ko sam. Svoju sam sudbinu povjerila novinama, pa su mnogi dolazili da me prepoznaju, ali nisu. Onda je jednog dana došao čovjek koji je kazao da bi mogao biti moj dajida (ujak). Predstavio se kao Osman Delić, rudar. Čim je pročitao moju priču u novinama, došao je. Da sam njihova uvjerio ga je trag od ranjavanja na mojim leđima. Naime, zalutalo tane pogodilo je majku i zaustavilo se u mom tijelu. Nije bilo nikakve dvojbe da sam Fatimina kći. Majka je umrla, a otac poginuo kao borac pri oslobađanju Trsta. Kasnije je bilo problema oko mog identiteta. U selu Vučkovci kraj Gradačca upisano je da sam - mrtva. Morala sam pokrenuti složenu proceduru da bih 'oživila'. Doznala sam i za svoj datum rođenja koji je nedostajao u svim mojim dokumentima, kao i ime roditelja...” (**Ajša Sušić**, štićenik).

“... Žepče je najljepši i najdraži grad na svijetu u kom smo se svi voljeli i poštovali, kao djeca držali za ruke dok smo prelazili preko našeg mosta ljubavi, stupajući strojevim korakom dok smo išli u školu. Iako svi jednako podšišani i obučeni, bili smo ponosni onako mali vraćajući se iz škole, sa pjesmom na usnama.

To su najljepši dani, kada smo šutali krpenu loptu, plivali, svirali, pravili dječije igranke... Ja sam branila na голу, dobro sam branila, a u školi sam najuspješnije dobacivala ceduljice. Svi smo se smatrali braćom i sestrama, jer u to doba nama i nije bio neophodan brat ili sestra, mi smo imali jedni druge...

Na ljetovanju u Kaštelu otplivala sam sa dječacima malo dalje, pa nas je vaspitačica kaznila da ne idemo u Split na doček cara Haile Selasija, a onda smo mi za to vrijeme išli u krađu grožđa okolo, zbog čega sam kažnjena da čistim klozete. Dakle, bilo je i dječijeg nestašluka, ali sve je to bilo bezazleno. Mogu reći da su mi najljepši dani u životu provedeni u domovima...” (**Milenka Tripunović**, štićenik).

“U dječijem domu u Bos. Gradiški, u redu jedno po jedno, prilazili smo vaspitačici **Golub Mari** a ona bi nam sasula po kašiku ribljeg ulja u usta, svaki dan pred ručak. Ako bi neko pokušao da izbjegne, ona bi se samo namrštila pri čemu bi se među njenim očima trenutno formirao upadljiv uzdužni nabor kože, što je nama zadavalo strah i značilo strogu naredbu. Naša usta bi se automatski otvorila i ulje bi skliznulo niz grlo... Onda sam premješten u Turbe, a ubrzo za mnom došla je tamo i vaspitačica Mara. Potom sam premješten u Cavtat, ali i tamo je stigla vaspitačica Mara, kao moja sudbina! I svugdje se ponavljala ‘tortura’ s ribljim uljem, a Mara Golub bila neumoljivi ‘egzekutor’! Kasnije smo joj svi bili zahvalni, jer smo putem škole shvatili važnost ribljeg ulja za rast i ukupni razvoj djece” (**Himzo Soldatović**, štićenik).

“Boravak i život u dječijem domu na svakog je ostavio neizbrisiv trag, uglavnom pozitivan... U domu sam provela najljepše godine svog djetinjstva, nezaboravne, pa taj boravak u domu i danas za mene znači moju mladost, moj zavičaj u koji dolazim s velikim zadovoljstvom...” (**Desanka Živković**, štićenik).

“Vaspitačica **Sena Pašić** danima mi je, majčinski nježno, čistila rane sa krastama, nastalim smrzavanjem nakon masovnog pokolja u istočnoj Bosni, mazala ljekovitom mašću do izlječenja, usput me savjetujući, a ja sam u njenim blagim toplim očima uvijek vidjela iskreno saosjećanje...” (**Ramiza Hodžić**, štićenik).

Eto, tako o dječijim domovima govore bivši štićenici - ratna siročad tih ustanova iz perioda 1945-1960. godine u anketnim listovima i drugim pisanim dokumentima, njih oko pet hiljada ispitanih prilikom organizovanih susreta u godinama nakon tog perioda. Jedan takav susret

bivših štićenika i osoblja Dječijeg doma održan je 1990. godine u Žepču, kada je i nastala pripovijetka “**RATNO SIROČE**”⁶⁾ koja definiše tu grupaciju ratnih stradalnika i tu vrstu ustanova dječije zaštite:

“Posljednji junski dan prevaljivao je svoju polovinu. Vrelina i blještavost, sunca izmamili su oglašavanje insekata u parku kraj hotela. Vazduh jarom treperi. Iz gotovo presahlog korita Krajnjače oglašavaju se krekotom žabe, ali nekako tiše nego obično, kao da učestvuju u skladnoj muzici nevidljivog orkestra. Na hotelskoj terasi stolovi gusto poredani i gotovo svi zauzeti. Tišina. Samo jedan glas rominja, tiho, polahko, bolesno...”

“... Vidite, nepunih pedeset godina nakon posljednjeg velikog rata sve češće se upriličuju ovakvi susreti. Dok su bila bolja vremena, nismo se sastajali. Znači, nevolja nas pokreće da usmjerimo pažnju na prošlo kako bismo pametnije gledali u buduće vrijeme. Takvi smo, šta ćeš!... A ovi susreti zaista imaju smisla, mogu doprinijeti da brojimo manje nevolja. Ujedno odgovaraju na pitanje: ko su i kakva su ratna siročad.

... Pa i povijest nas opominje. Bezbroj je ratova spoznalo ljudsko društvo. Malih, većih i velikih, pravednih i nepravednih, nužnih i besmislenih. Svi su oni donosili materijalna razaranja i stradanja ljudi. Iza brojnih žrtava rata ostajala su djeca. Siročad. Ratna siročad koja su mahom mnogo propatila. Torturama prestrašena. Nespavanjem izmučena. Gladovanjem iscrpljena. Dubokom tugom ispunjena. Ta djeca su drugačija od druge siročadi. Za svoje godine mnogo su zrelija i ozbiljnija. Razmišljaju gotovo kao odrasli ljudi. Racionalna i nepovjerljiva. Često pohlepna i sebična. U njihovim grudima stalno je prisutan nemir, tjeskoba, pritisak i nedefinisana bol koja usmjerava svijest na prostor izvan organizma. Češće nego kod druge djece iz tih grudi iskrađa se uzdah kao olakšanje. Samo njima znan i razumljiv. Drugi to kod njih ne zapažaju. Ili na to ne obraćaju pažnju. A ona stoički u svojim grudima nose preteški teret rata. Kroz cijeli život, samo povremeno uzdasima se oslobađaju dijela toga tereta. Cijelog nikada. Zato stalno u mislima za nečim tragaju...”

⁶⁾ Ramo Arnautović, BJELINA BOLA, str. 84.

Dok pripovjedač govori, u glavama prisutnih razvija se neko od zapretanih sjećanja zbog kojih su i oni sebe takvima doživljavali, baš takvima, samo su tek sada toga svjesni, nakon što su čuli ovo definisanje.

“... Ni plač im nije kao kod druge djece. Naime, kada slušaš dječiji plač u normalnim životnim okolnostima, izgleda ti prijatan, dobroćudan i ti osjećaš toplinu i podršku prema onome čiji je plač. Obično se osmjehneš i pomisliš nešto lijepo o djetetu i djeci... U ratnim okolnostima djeca ne plaču kao u miru, njihov plač je tih, prigušen, napregnut, tvrd, sa grčom i strahom na licu, manje glasan i kod čovjeka koji ga sluša izaziva samo jezu i saosjećanje... Kod ratne siročadi, međutim, u ratu nema plača, ne vidi se, on se događa u djetetu, a ono ga ne pokazuje; ono što se u tom momentu vidi je boranje kože oko očiju, po čelu i oko usta. U tim trenucima dijete doživljava ratne torture kao odrastao čovjek...”

- Divno rečeno - šapnu na uho učiteljica Hajra kolegici do sebe. -
Upravo tako, kao da je proniknuo u moje davno osjećanje i ponašanje.

- I moje, ali ih ja do sada nisam bila svjesna.

“... Nakon rata ratna siročad često plaču, ali osamljena, na nekom skrovitom mjestu. Ona ista djeca koja u ratu nisu plakala. Plač im je žestok, napinjući, sa obilnim suzama ‘u potocima’ kao da nadoknađuju ratnu sušu. O tome nikome ne kazuju, niko za to ne zna izuzev ako se po očima ne vidi - isplaču se pa onda opet u igru ili učenje. Povod za plač može da bude bilo šta. Jednom je to pjesma ‘Zelen lišće goru kiti’ kada do njihovih čula dopre glas pjevača iz komšiluka, drugi put jabuke koje drugoj djeci u domu rodbina donosi, treći put neka priča iz knjige, nostalgija za zavičajem... I raskinuto prijateljsjstvo čest je povod za plač. Naime, ova djeca svako stečeno prijateljstvo ljubomorno čuvaju i potpuno mu se predaju, do kraja. Dođe li do raskida prijateljstva, po pravilu uvijek s druge strane, ona to doživljavaju kao bolno razočarenje. Tu osobinu nose do kraja života, ne mogu iz nje, niti mogu da shvate drugačiji pristup. Eto, takva su ratna siročad.”

Među slušaocima, u mukloj tišini, čuo se uzdah koji je značio nesumnjivo odobravanje. Niz lica mnogih tekle su suze, krupne kao nekada. Profesor otpi gutljaj limunade ne podigavši pogled sa stola, malo počeka kao da se sa nečim bori, pa nastavi odlučan da kaže što je naumio:

“Po složenosti ratnog tereta kod djece, Drugi svjetski rat je poseban među ratovima. U njemu su, više nego i u jednom ranijem, djeca gubila sve: igračke, sestre i braću, roditelje, rođake i prijatelje, mačku, psa, tele, janje, djetinjstvo, školu, mir, slobodu. I sve te gubitke duboko su preživljavali. Na način kako to samo djeca čine. Uspomene na izgubljeno kod njih su uvijek svježije, vrlo jake i dugotrajne. Zato, kad ponovo dođu do nečeg dragog što su u ratu izgubila, ta djeca se grčevito trude da to zadrže. Otuda prividna pohlepa i sebičnost. Ona najčešće nije njihova urođena karakterna osobina, već stečena i naturena, ali i privremena...

Na našem ratištu živote je izgubilo na desetine hiljada mališana. Njihovi tek započeti životi nasilno su ugašeni bezumnim hirom odraslih. Dvostruko ih je više ostalo bez jednog ili oba roditelja, ostavljeni da žive sa svojim složenim ratnim teretom u duši. A taj teret su slike neljudskog ponašanja siledžija u uniformi ili bez uniforme. Mnogo, bezbroj slika. Uvijek živih i dinamičnih u svijesti dječijeg bića. Pa onda strah bezbroj puta nastanjen u malehni nejakim organizam. Kao u kakvu rastegljivu vreću u kojoj uvijek mjesta ima...

Sve je to našlo odraza u duši i tijelu djece. Kao nemir, kao teško breme. Mnogi misle da djeca i to lahko zaboravljaju. Ne, ratna siročad to nikada ne mogu zaboraviti. To je u dubini njihovog bića, u svakom mišićnom vlaknu, u svakom nervu. Kao kakva neizlječiva bolest. I kao što hronični bolesnik šutke nosi svoju bolest, tako i ratno siroče nosi svoje ratne tegobe i sjećanja. Tiho i istrajno, ne pokazujući to svojim vršnjacima i okolini.”

- To i jeste bolest - šaputali su jedno drugom dvoje slušalaca. - To je bolest duše. A da nisu otvarani dječiji domovi, ta bolest bi postala i bolest tijela.

- Tačno. Kako smo izgledali i kako smo se osjećali kad su nas prikupili sa raznih strana, to bi se zaista i dogodilo da nismo tako spašeni. A imali su i volju za to, ti ljudi, svaka im čast...

Dalje je, šutke, svako pratio svoje misli o gladi, šugi, krastama, ušljivosti, bosim nogama, ritama na sebi, hudoj dječijoj sudbini prije nego što su došli da ih vode u dom. A u domu puno svakojake djece, sa raznim bolestima, navikama i željama, ali lijepo. Prve želje bile su im da postanu krojači jer su bili slabo obučeni, ili obučari jer nisu imali cipele...

- Bože, kako mi je tada u domu bilo lijepo! - uzdahnu jedno od njih.

Govornik zastade, valjda je rečeno smatrao dovoljnim za poruku. Malo odšuti jednako zagledan u čašu, u kojoj na trenutak razazna transport djece za dječiji logor "Drina" gdje se i on pretvorio u živi kostur, zatim dječiji dom-logor u Banji gdje su nemilosrdno šibali... Blago trznu glavom kao kad pogriješi pri čitanju, a onda, sjetivši se da nije sve kazao, produži:

"A, da... Koja su to djeca, čija su? U onom ratu to smo bili mi, naša braća i sestre, naši rođaci, prijatelji, poznanici i neznani sapatnici. Ali danas i sutra, to mogu da budu naša djeca i naše djece djeca, svačija. Kako se već muti i kuha na sve strane, moglo bi ponovo doći do rata... kakav bi taj tek bio... i kakva li bi bila njegova ratna siročad... Ko zna... mi Balkanci smo majstori da smislimo nevolju... a po dječijoj glavi se uvijek najviše lomi... E, jadni smo mi... kukavni... jadni... A ovi bivši domci na susretima su, eto, razdragani, veseli, srećni. Ona Ferida, Anđelka, Hajrija, Anđa, Senija, onaj Dragan, Viktor, Šemso, Mujčin, sada već u godinama, ne djeluju kao ljudi koji su prošli ratne scile i haribde. Međutim, kada malo zavirite u njihove duše, vidjećete mnoge ožiljke i nezacijeljene rane. Kod svakoga. Slušajući ih ovdje, čovjek ne može ostati ravnodušan. Eto, jedna mi reče: 'Zavidila sam drugima koji su imali oca...', a druga dodaje: 'Zamrzila sam riječ ćuprija zbog drinske ćuprije koju i dan-danas sanjam.' I tako u nedogled, spolja vedro i veselo, a iznutra tmurno, plačno i sa ožiljcima..." - oronuli profesor naglo završi svoj monolog i vidno uzbuđen ispi ostatak limunade, izvini se i ode da malo prillegne do

ručka, ostavljajući u šutnji brojne slušatelje. Oni, pak, jedva i registrovaše odlazak pripovjedača, zadubljeni svako u svoje misli u kojima su ponovo proživljavali neki od teških trenutaka iz rata i sirotovanja. Mnogi su pomislili na svoju djecu i unuke, uplašeni mogućnošću novih stradanja.

- Da mu ne bude loše, naslušao se naših ispovijesti - sjeti se neko, a njegov glas upi šutnja. Niko, međutim, nije pomislio da se i on sjetio svojih poslijeratnih tegoba i životnih frontova na kojima je redovno bivao gubitnik, bilo u sudaru htijenja i mogućnosti, pravde i nepravde, poštenja i nepoštenja, jednom riječju onoga što se zove život. A u domu je naučen da bude iskren, pravedan, otvoren, pošten...

Umjesto da zajedno ručaju, zatekoše ga na krevetu, poledice, sa mahramicom u ruci natopljenom gorčinom, podbuhlih očiju od nakupljene tuge.

Iskrenu besjedu nije izdržalo srce ratnog veterana, sirotana..."

A kako misle drugi o dječijim domovima i njihovim štićenicima iz posmatranog perioda neka posluže sljedeći primjeri:

“Klasičan način organizacije doma u našim uslovima bio je isključivo zastupljen poslije 1945. godine i trajao do 1956/57. godine, kada se pristupa novoj organizaciji domova pod uticajem novih naučnih dostignuća, prvenstveno u oblasti psihologije i pedagogije. Osnovno težište njihovog rada jeste na grupnom tretmanu, koji u znatnoj mjeri zanemaruje individualne osobenosti vaspitanika... Iako organizovani na klasičan način, ti domovi su odigrali ogromnu ulogu u zaštiti, vaspitanju i osposobljavanju za život tako ogromnog broja djece, koja danas zauzimaju raznovrsne funkcije u društvu...”⁷⁾

“U domu sam bila kuharica, zatim bolničarka. Djeca su bila fina, hrana im se dopadala, nikakvih problema ja nisam imala. Voljela sam tu djecu. Svojoj kući sam znala nositi kamare veša da operem...”
(**Marica Marić**, kuharica).

“Po izjavi djece hrane im je potpuno dosta. Uprava doma se stara da djeci osigura i svježe meso, bilo iz lokalnih mesara ili da sami kupuju i kolju. Forsira se u ovome vremenu što više trošenje zeleni, a što manje tjestenine i konzervi. Dom je imao i svoju lijepu baštu, iz koje je pored ostalog imao i 600-700 kg paradajza...

Važno je napomenuti da ovaj dom ima svoju ekonomiju... Ove godine uprava je sa te zemlje imala oko 2.500 kg krompira, nekoliko stotina kg pasulja, 1.000 kg pšenice, 5.000 kg sijena, kao i veću količinu povrća. Dom ima dvije krave, veći broj živadi, kao i nekoliko ovaca koje se redovno kolju djeci za hranu...”, piše u jednom izvještaju kontrolne komisije.⁸⁾

⁷⁾ Dr. Muhamed Dervišbegović, VASPITNO-OBRAZOVNI EFEKTI PORODIČNOG I DOMSKOG SMJEŠTAJA DJECE LIŠENE RODITELJSKOG STARANJA, Sarajevo, 1978., str. 36.

⁸⁾ Arhiv BiH, Ministarstvo prosvjete NRBiH, K.240, dok. 1206.

“U Dječijem domu mi je bilo prvo zaposlenje, u kuhinji i veškuhinji. Djeca su bila svakakva, bilo je zapuštene, prljave i neuke, a bilo je i fine djece. Upravnica Bisera Begović - prava gospođa i majka. Sve mi se to odmah dopadalo...

Bilo je i nestašica, pa smo od kuće donosili suđe, odjevne predmete... Potom sam bila domaćica u domu: da vodim računa o magacinu, hrani, zdravlju, odjeći, redu, svemu. Meni je djece bilo žao pa sam zbog njih radila i više nego što je trebalo, i sve što je trebalo. “Vi ste nas tako lijepo i na poštenju odgajali, ali nismo time dobili, već izgubili”, kažu mi danas moja bivša djeca gledajući kako poštenje mora da ustukne nepoštenju...

Kasnije sam bila i njegovateljica, bolničarka, kuharica... I Pavka Markanović bila je kuharica, ona je naročito bila omiljena među djecom. Radilo se pošteno, predano, briga se vodila o svemu kao u vlastitoj kući, i još bolje. Mi smo sirotovali zajedno sa onom djecom, od srca...” (**Munevera Huseinbegović**, penzioner).

“Kada je ovaj autor juna 1996. godine tragao za podacima o zbrinjavanju djece u Sarajevu, jedna gospođa psiholog-pedagog u Centru za socijalni rad na Dolac-Malti, na malo čudan način, rekla mu je:

- Kakvi dječiji domovi, to su i u prošlom sistemu bili kazamati, zatvori za djecu! I gore od toga! Porodice su mjesto gdje treba djecu smještati, a ne domovi!

- Pa dobro, onda ih smještajte u porodice, samo malo masovnije i brže.

- Radimo koliko možemo.

- A da li ste vi, gospođo, živjeli u nekom od tih domova kao dijete, ili ste radili kao vaspitač ili nešto drugo u tim domovima o kojima imate takvo mišljenje?

- Nisam, ali to nije ni važno!

- Važno je, jer ako niste tamo živjeli, niste o tim domovima ništa čitali (jer nije ni napisano), niste o njima izvršili nikakva istraživanja, onda ne možete o njima ni govoriti ocjenjivački...

Nisu svi stručni kadrovi u operativi dječije zaštite i brige za ugroženu djecu takvog shvatanja kao iz navedenog primjera. Naprotiv, većina njih su kao i oni vaspitači i postratni pedagoški pregaoci nakon Drugog svjetskog rata: dobronamjerni, svjesni, sa viškom elana, entuzijasti i uz to još i mnogo stručniji, ali i nemoćni da nametnu svoje stručne i ljudske kvalitete i stavove. Zašto?⁹⁾

“Kao mještanin poznao sam mnoge domce i domkinje, jer smo zajedno išli u školu do 1954. godine. U skoro svim razredima i odjeljenjima u našoj školi bilo je i djece iz doma, a u nekima su oni bili u većini. Mahom su bili dobri đaci, veoma dobri..., a i dobri drugari, nekako prisni, direktni, emotivni, pravedni i otvoreni” (Andrija Galić, građanin).

Zanimljivo je da naši građani, danas, vrlo malo znaju o dječijim domovima za ratnu siročad iz perioda o kome ovdje govorimo. Oni stariji znaju da su postojali, da ih je bilo mnogo, da su djeca slata na zanate, kurseve i više škole, da su ih svi žalili itd. Sredovječni i mlađi građani ne znaju ništa o tim ustanovama, čak ni da su kao takve postojale, jer o tome nikakva istraživanja nikada nisu vršena, ni jedna knjiga nije napisana, ni jedan film nije snimljen, u školske udžbenike i priručnike ta građa nije zalazila itd. A generacije pedagoga, psihologa, sociologa, historičara, socijalnih radnika, učitelja, nastavnika, profesora i drugih stručnjaka steklo je diplome naših visokoškolskih ustanova bez elementarnih informacija i znanja o ovoj problematici! Mnogi od njih postali su magistri i doktori nauka, univerzitetski profesori, pisci stručnih i drugih knjiga, urednici, akademici, ljudi koji mogu imati i imaju veliki uticaj u oblasti u kojoj rade, a to je nadogradnja. Tako su generacije učenih Bosanaca i Hercegovaca odrastale i starile bez tih važnih informacija i znanja o domaćim iskustvima, ali su zato predozirani švedskim, norveškim, njemačkim i inim stranim pretežno kabinetskim iskustvima! Tako je i danas, nažalost...

⁹⁾ Ramo Arnautović, DJECA U VIHORU RATA, str. 340.

Naravno, ovo nipošto ne znači da nam ne trebaju tuđa iskustva, naprotiv, ali naša iskustva u ovoj oblasti su veoma bogata, raznovrsna i originalna, sticana u specifičnim uslovima, pa ih treba cijeliti, izučavati i vrednovati, kao i ugraditi u odgovarajuća pisana naučna i stručna ostvarenja. U tome je smisao nastojanja ovog autora da “bosanski model” zbrinjavanja **ratne siročadi** (ponavljamo: ratne siročadi) dobije mjesto pod suncem u literaturi, jer taj model to i zaslužuje.

6.3. Pogled unaprijed

Ako bismo na osnovu teksta svih dijelova ovog rada nešto sugerisali u vidu kratkog zaključka, onda bi to moglo biti slijedeće:

a) Na nivou države treba da postoji jasan politički stav o problemu ratne siročadi, precizni ciljevi, nosioci realizacije i kontrole. Naime, svako ratno siročče, pogotovo ono koje je prošlo kroz ratne torture i pokolje, svojevrsni je bolesnik, mada to ne pokazuje, pa ga treba stručnim tretmanom razlikovati od ostale siročadi, za što su potrebni i posebni uslovi. Ti uslovi su domski uslovi, prilagođeni trenutnim mogućnostima društva. Uz to, nužna je dobra volja i namjera, stručnost i savjestan rad svih na svim nivoima vlasti. A to odgovarajućim mjerama nije teško postići, kao i u prošlosti.

b) Za djecu predškolskog uzrasta najpovoljnije rješenje je usvojenje ili smještaj u porodice bez vlastite djece, a na osnovu stručnog timskog pronalaženja porodice koja prima dijete. Povjeravanje i ove djece porodicama sa vlastitom djecom nije bez rizika, jer prihvaćeno dijete rijetko je u ravnopravnom položaju sa vlastitom djecom.

c) Za djecu školskog uzrasta u normalnim mirnodopskim prilikama, pored usvojenja od porodice bez djece, prednost treba dati dječijem domu porodičnog tipa, odnosno SOS dječijem selu (mada je to najskuplji oblik pa isključuje masovnost), u kojima se mnogo više

nego do sada posvećuje pažnja kvalitetnom odgojnom radu, kao i kontroli toga i ostalog ukupnog rada. U radu sa ratnom siročadi potrebno je istovremeno nešto strogoće i nešto nježnosti, kombinovano i svakodnevno, kao u pravoj porodici. To je u mnogim dječijim domovima nakon Drugog svjetskog rata u BiH stalno primjenjivano. Na taj način neutrališe se u djetetu veći procenat taloga sjećanja o stradanju i patnjama, o sebi kao siročetu bez zaštite, o drugorazrednom položaju itd., što se u hraniteljskoj porodici kod školske djece ne može postići, jer ambijent, podsjećanja, sažaljevanja, odnos prema vlastitoj djeci, nepravde itd., to ne dozvoljavaju. Dijete se najčešće zatvara u se, ružna iskustva u njemu se zapreću i tinjaju...

d) U lošijim materijalnim i drugim uslovima školsku djecu poželjno je smještati u dječije domove poluotvorenog tipa, tj. klasične dječije domove, sa mogućnošću bliskih komuniciranja djece i bliže rodbine.

e) U ratnim i drugim vanrednim prilikama samo klasični dječiji domovi zatvorenog tipa i klasični porodični smještaji, kao privremeno rješenje, mogu uspješno odgovoriti masovnoj pojavi ratne siročadi i druge siročadi u tim prilikama. Zato ih treba temeljito izučiti i pripremiti kao varijantu za eventualne buduće potrebe, kako bi sva ugrožena djeca u takvim prilikama bila kako-tako zbrinuta.

f) Za svu djecu, prije smještaja u jednu od navedenih institucija, poželjan je dom-prihvatište, u kojem djeca provedu bar nekoliko dana, za koje vrijeme ljekar, psiholog-pedagog i socijalni radnik izvrše trijažu djece po zdravlju, uzrastu, srodstvu itd. To je ustanova koja za djecu i dalje ostaje "matična kuća" u koju se mogu vratiti ako im u drugom smještaju bude loše.

g) Za bolesnu ili mentalno zaostalu djecu, kao i do sada, treba otvarati posebne dječije ustanove-domove u kojima bi djeca imala odgovarajući tretman.

Današnja pedagoško-psihološko-sociološka nauka i praksa, kada su djeca u pitanju, ima široku lepezu mogućnosti za uspješno djelovanje, ali to ih, izgleda, i koči da budu brže i efikasnije. Posebno kada su u pitanju ratna siročad. Toliko se, čini se, u naše vrijeme sporo sve radi, toliko su iskomplikovani uslovi i kriteriji zbrinjavanja, čak i u ratu (1992-95) i odmah nakon njega, da to blokira i usporava, pa izgleda kao da iza toga stoji želja da se ništa ne uradi! A vrijeme prolazi i djeca pate... Neke metode koje se danas nude kao novine u radu sa djecom, masovno su prakticirane u našim dječijim domovima 1947-1955. godine i o tome postoje pisana uputstva, izvještaji, zapisi, kao i pamćenje bivših domaca i njihovih odgajatelja. To potvrđuje da savremena nauka i praksa nisu istražili taj period (1945-1960), koji je u Bosni i Hercegovini u oblasti brige za ratnu siročad, u tadašnjim uslovima, sigurno bogatiji nego i u jednom drugom dijelu svijeta. Da je istražen, ne bi se događalo, naprimjer, da psiho-testovi budu istovjetni za ostavljenu djecu, napuštenu djecu, i za ratnu siročad koja su prošla ratne pokolje i koja su prije toga u većini imala sretan i udoban život. To znači da stručnjaci nisu "ušli" u problem i da ga ne prepoznaju. Takođe, da je istražen, ne bi se tako kategorično tvrdilo da je djecu najbolje smjestiti u rodbinske porodice i da je u takvim porodicama djeci najbolje. Ili, da je osim u rodbinskim, djeci najbolje u hraniteljskim porodicama.

Istraživanja ovog autora, na osnovu ličnog iskustva smještaja u rodbinskoj i nerodbinskoj porodici te u dječijem domu, kao i na osnovu anketiranja i razgovora sa oko 3.000 korisnika zbrinjavanja i 1.468 bivših domaca dječijih domova u Žepču, Ilijašu, Turbetu, Banjaluci, Brezi, Gračanici, Tešnju, Čajniču, Cavtatu, Kreki (Tuzla) i Višegradu, govori suprotno. Čak je većini ispitanika i u nerodbinskim porodicama bilo bolje nego u rodbinskim, a najbolje u domskom smještaju. I danas je tako, sigurno. A savremena nauka i praksa, u ovoj oblasti, apriorno, bez argumenata na osnovu istraživanja, zauzimaju tvrde stavove prema jednom, a blagonaklone prema drugom obliku zbrinjavanja ratne siročadi. To ne potvrđuje dobru namjeru spram djece. Tako bi i moglo u Švedskoj, Švajcarskoj i drugim zemljama gdje

odavno nije bilo rata i brojne ratne siročadi, u njihovim uslovima. Nažalost, ovo nisu te zemlje i njihovi uslovi, pa njihova iskustva ne mogu bukvalno biti primijenjena u našim uslovima. Jer gotovo ništa nismo postigli ako od 50.000 ratne siročadi zbrinemo jednu do dvije hiljade te djece! Treba zbrinuti sve, I to u kratkom roku, a za to švedski ili bilo koji strani model nije sposoban. Kamo sreće da jeste i da to dokaže u Bosni i Hercegovini u današnjem postratnom periodu. To može samo onaj model koji je ostvaren u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata. A naša nauka za taj **bosanski model**, izgleda, i ne zna! Jer da zna, znala bi da je nehumano i grijeh ratno siroče školskog uzrasta smjestiti u porodicu koja ima vlastitu djecu, ako postoji i drugačije rješenje. Pogotovo je nehumano takvu djecu smještati u druge porodice protiv njihove volje; ona će to prihvatiti, šutjeti i - patiti. Takva su ona, ratna siročad¹⁰⁾.

I na kraju, da ponovimo: ratna siročad su posebna skupina dječestradalnika u ratu i posebna skupina siročadi. Osim što su siročad, ona se ni po čemu ne mogu poistovjeđivati sa ostalom siročadi (napuštenom djecom, nađenom djecom, djecom u miru umrlih roditelja, vaspitno zapuštenom djecom, socijalno ugroženom djecom) koja borave u dječijim domovima. Jer, ratna siročad su u miru imala roditelje, porodicu, svoj dom, udoban i bezbrižan život, a rat im je sve to nasilno uništio i priredio im ogroman strah, razne patnje, torture, potucanja, prijevremeno sazrijevanje i starenje. Njihov mentalni sklop nasilno je trajno izmijenjen u većini slučajeva, i ona više nikada ne mogu nazad, na raniju životnu stazu...

Zato je, vjerovatno, s takvom djecom vaspitačima lakše raditi i postizati željene rezultate, nego sa ostalom djecom u današnjem vremenu, kao i ranije.

To je i mogući odgovor na postavljeno pitanje o vaspitno-obrazovnim postignućima u dječijim domovima razmatranog perioda.

¹⁰⁾ Isto, str. 344.

Registar ličnih imena

A

Abidović, Sajma
 Abidović, Šućrija
 Aćimović, Ilija
 Aćimović, Nikola
 Adamović, Milka
 Ahmetović, Rušid
 Ajder, Dane
 Alečković, Nadira
 Aleksić, Mara
 Aleksić, Nenad
 Alić, Envera
 Alić, Muhamed
 Amović, Bjelko
 Andrić, Željko
 Antolović, Jozo
 Arambašić, Anica

Aranbašić, Mileva
 Arifagić, Nasiha
 Arnaut, Nešet
 Arnaut, Rade
 Arnautović, Pemba
 Arnautović, Ramo
 Avdagić, Kadir
 Avdić, A.Hakija
 Avdić, Džemila
 Avdić, Fadila
 Avdić, Hasnija
 Avdić, Jusuf
 Avdić, Meka
 Avdić, Osman
 Avdić, Rasema

B

Babić, Božo
 Babić, Dara
 Babić, Đuro
 Babić, Ksenija
 Babić, Risto
 Babinjac, Fahrija
 Bajić, Komnen
 Bajić, Veselinka
 Bajramović, Razija
 Bajrica, Đelil
 Baketa, Boško
 Baketa, Ivo
 Baketa, Pero
 Baketa, Stojan
 Baković, Marija
 Baković, Rizvo
 Balić, Šefkija
 Banović, Branko
 Baraković, Derviš
 Barbarić, Ankica
 Barbarić, Marica
 Barbarić, Rada
 Barkić, Slavica
 Bašić, Habiba
 Bašić, Mustafa
 Bates, Soka
 Batinić, Tonka

Bijelić, Anđa
 Bikić, Jovo
 Bilobrk, Dragica
 Biogradlija, Hašim
 Bistovski, Jela
 Bistrivoda, Hajro
 Bjelajac, Cvjeta
 Blagojević, Desimir
 Blagojević, Uroš
 Blažanović, Ljuban
 Blažić, Milka
 Bogoslav, Ankica
 Bogoslav, Slavko
 Bojagić, Mičo
 Bojanić, Milena
 Bojić, Sretko
 Bojkovski, Aleksandar
 Bošković, Jela
 Božić, Dragoljub
 Božić, Bocko
 Božić, Boro
 Božić, Jovo
 Božić, Miloš
 Bradarić, Lucija
 Bradarić, Mehmed
 Brčkalić, Hasan
 Brkan, Vera

Bećirović, Meho
Begić, Meho
Begović, Bisera
Begović, Radmila
Bencun, Božo
Bera, Marko
Berić, Novak
Berković, Jusuf
Bešedečki, Ana
Bešedečki, Vera

Brkanović, Mujo
Brkić, Behra
Brkić, Hatidža
Brković, Zulfo
Brljak, Desa
Broz, Josip-Tito
Bubaš, Kristina
Bulajić, Anto
Bulić, Milorad
Bulić, Žarko

C

Celić, Vojislav
Crnalić, Munira
Cucuvić, Kata

Cvijanović, Ljubica
Cvijanović, Ruža
Cvikić, Rajko

Č

Čatović V. Zaim
Čatović, Marica
Čefo, Šećira
Čehajić, Jusuf
Čehajić, Latif

Čerimagić, Asim
Čerimagić, Kadira
Čevap, Branko
Čirković, Čedo

Č

Čadžić, Ljubica
Čajić, Rasim
Čaušević, Devlija
Čaušević, Ibro
Čaušević, Osman
Čaušević, Ramo
Čaušević, Šaćir
Čekić, Paša
Čeljo, Hakija
Čeljo, Halil
Čevarkapa, Branko
Čićeklić, Munevera

Čivša, Ljilja
Čolić, Špiro
Čolo, Edhem
Čolo, Zahida
Čolpa, Ejub
Čolpa, Kasim
Čolpa, Mina
Čorić, Ramiz
Čorbo, Ajkuna
Čorbo, Sulejman
Čustović, Zada

D

Dankić, Ljeposava
Danović, Muniba
Dardić, Savo
Davidović, Slavko
Dedović, Fejzija
Delibašić, Lujza

Dostanić, Čedo
Dostanić, Đorđe
Došen, Dimitrije
Dragičević, Savo
Drljača, Cvijeta
Drljača, Danica

Delić, Salih
Delić, Sreto
Delić, Vlado
Delović, Milonja
Dervišbegović, Muhamed
Despot, Uroš
Devedžić, Ragib
Dević, Đoko
Dević, Milan
Divjan, Ibro
Dobrijević, Kaja
Dogladović, Mustafa

Drljača, Neđo
Duhrović, Hamdija
Dujaković, Milenko
Dukić, Živko
Dunderović, Ilinka
Dunderović, Jovan
Dunderović, Radovan
Dunderović, Spasenija
Duran, Tifa
Durić, Ramiz
Duspara, Jozo

Đ

Đaja, Ljiljana
Đaković, Ostoja
Đanko, Šaćir
Đapo, Azim
Đoković, Kornelija
Đorđević, Ljubo
Đubur, Aiša
Đubur, Emina
Đubur, Smajo
Đuđuk, Ramiz
Đukić, Milan
Đuranović, Čedo
Đuranović, Ljubo

Đurđić, Ljiljana
Đurđić, Ljubica
Đurđić, Ljubislav
Đuričić, Marko
Đurić, Blagoje
Đurić, Đoko
Đurić, Janko
Đurić, Mira
Đurić, Mirko
Đurić, Pero
Đurić, Savo
Đurić, Slavko
Đurić, Sreto

Dž

Džaferbegović, Ahmet
Džaferović, Dika
Džambo, Jozo

Džananović, Fadila
Džankić, Muharem

E

Elezović, Aiša
Eminović, Enisa

Eminagić, Hajra
Eminović, Munira

F

Fejzagić, Fuad
Fehimović, Zekija

Filipović, Stana
Frezo, Salko

G

Bolub, Mara
 Gajić, Dragica
 Gajić, Smilja
 Galić, Andrija
 Gani, Adžanela
 Garangić, Šemso
 Garić, Manda
 Gaštan, Mumin
 Gaštan, Salko
 Gavrić, Milan
 Gavrić, Milorad
 Geverić, Boško
 Glibo, Ante
 Glušac, Boriša
 Glušac, Boriša
 Glušac, Danica
 Glušac, Mileta
 Glušac, Milija
 Gogić, Enisa
 Gogić, Ramiza

Gogić, Safet
 Gojković, Nedeljko
 Gojković, Vujadin
 Gološ, Munevera
 Golub, Mile
 Golub, Stevo
 Gostić, Jovo
 Gostić, Miloš
 Grbić, Milka
 Greić, Hiba
 Grčić, Emina
 Grčić, Tiđa
 Grkovac, Bosa
 Grozdić, Savo
 Grubešić, Pero
 Grubešić, Petar
 Grubor, Jovo
 Grubor, Milka
 Gujatović, Marija
 Gustović, Ilija

H

Hadrović, Enver
 Hadžiahmetović, Rasim
 Hadžić, Đula
 Hadžić, Salko
 Hadžimejlić, Sulhija
 Hadžiomerović, Meho
 Hadžović, Bajro
 Hajdarević, Hasiba
 Hajne, Emilija
 Halilović, Edhem
 Halilović, Ismeta
 Halimić, Bakir
 Hasanefendić, Alija
 Hasanović, Hamed
 Hazečić, Šerif
 Hebib, Mulija

Hebib, Ragib
 Hebib, Senada
 Hebib, Zlatija
 Herceg, Kosta
 Hodžić, Derviš
 Hodžić, Durmo
 Hodžić, Ramiza
 Holik, Jelena
 Horozović, Ramo
 Hrnjica, Raza
 Hulusija, Hajdar
 Huseinbegović, Abdurahman
 Huseinbegović, Munevera
 Husićić, Mujo
 Huskić, Mujo

I

Ilić, Drago
 Ilić, Milorad
 Ilić, Miroslav
 Ilić, Rajko

Imširović, Sulejman
 Isić, Hajra
 Isić, Remza
 Isić, Selma

Ilić, Stojan
Ilijašević, Ljuban
Imamović, Alema

Ivančević, Savka
Ivošević, Soka

J

Jakovljević, Lazo
Janković, Desa
Janković, Slobodan
Janjić, Bogdan
Janjić, Milan
Jašić, Branko
Jelić, Nedo
Jelisić, Naranda
Jelisić, Slavko
Jevtić, Vlado
Jevtić, Zora

Jokić, Jovanka
Jorgić, Jovo
Josipović, Branko
Jovanović, Vukica
Jovevski, Petar
Jovičić, Jovo
Jović, Vaso
Jovović, Rajko
Jurčević, Janja
Jusufović, Bahra
Jusufović, Haša

K

Kačavenda, Živko
Kadić, Asim
Kadić, Hasan
Kadić, Memed
Kadrić, Ibro
Kadrić, Mustafa
Kafedžić, Habiba
Kajić, Ivica
Kajić, Mirko
Kakrin, Antonija
Kalajdžić, Milorad
Kalajdžić, Osman
Kamerić, Šaćir
Karanović, Đuja
Karović, Aziz
Kasumović, Ifeta
Katana, Mileva
Katanić, Stanko
Katić, Ankica
Kazadžić, Ibro
Kecman, Kosta
Keč, Sejfo
Kelava, Ankica
Kenjić, Mihajlo
Kenjić, Milan
Kisić, Čedo
Klančeh, Andrija
Klarić, Meho

Komin Živana
Korjenić, Ibrahim
Kotonić, Brano
Kovačević, Anđelka
Kovačević, Bogdana
Kovačević, Ivanka
Kovačević, Nikola
Kovačević, Simo
Kozličić, Murat
Kozomara, Branko
Kraguljević, Leposava
Krakonja, Smail
Krčamak, Ifeta
Krčmar, Lazo
Krljić, Stana
Krše, Redžo
Kršić, Mira
Kršić, Živko
Krtovnica, Bisera
Kučanin, Fehim
Kuđelić, Sreto
Kujović, Mina
Kukavica, Halim
Kukulj, Mara
Kukrika, Mirko
Kulenović, Hakija
Kulenović, Rešad
Kuluglija, Jakub

Klarić, Šeća
Kljaho, Sajma
Kljaho, Seida
Ključo, Fatima
Knežević, Anđa
Knežević, Olga
Kojadinović, Milena
Kokolj, Lenka
Koljenc, Marija

Kulundžija, Mira
Kundačina, Tihomir
Kuno, Ibro
Kunst, Marija
Kurkić, Nikola
Kurtić, Šemsudin
Kustura, Josip
Kuštić, Naza
Kuzmanović, Petar

L

Lakić, Sava
Laličević, Dušanka
Latković, Rajko
Lazarević, Branko
Lazić, Ivica
Lažetić, Gaja
Legin, Vjekoslav
Lepanović, Milovan
Lipa, Avdo
Lipovac, Ivanka
Livnjak, Munevera
Lolić, Sabit

Lovrić, Ruža
Lozančić, Ilija
Lozančić, Marko
Lozić, Radivoje
Lujjić, Niko
Lukić, Dragica
Lukić, Marko
Lukić, Milenko
Lukić, Milivoje
Lukić, Mira
Lukić, Olga
Lukijan, Jelena

Lj

Ljarić, Lazar
Ljubičić, Boško

Ljubunčić, Hajrudin
Ljubunčić, Hasan

M

Macan, Vera
Macanović, Vlado
Maglajlić, Bahrija
Mahmutović, Ahmo
Maksić, Ljubica
Maksić, Mirko
Maksić, Radojka
Maksimović, Toda
Maldeško, Ramo
Maldeško, Šaban
Malešević, Ljubo
Malinović, Jovo
Malinović, Nikola
Mandić, Dragutin
Mandić, Gojko
Mandić, Ilija

Mihajlović, Svetozar
Mihajlović, Vladislav
Mijić, Dara
Mijić, Rosa
Mikić, Desa
Mikić, Duško
Mikić, Mara
Mikić, Mira
Mikić, Tankosava
Miličić, Anđa
Miličić, Drago
Milinović, Franko
Milojević, Vlado
Milojević, Tomo
Milošević, Cvijeta
Milošević, Trivo

Manojlović, Drago
Manjura, Fata
Manjura, Meho
Maričić, Dobrila
Maričić, Marica
Marić, Marica
Marić, Mira
Marjanović, Anđa
Marjanović, Božidar
Marjanović, Desa
Marjanović, Nešo
Marjanović, Sreten
Markanović, Ljubica
Markanović, Pavka
Marković, Simo
Martak, Marija
Masleša, Nedžada
Matković, Lazar
Međo, Arso
Međo, Branislav
Međo, Svetozar
Mehić, Fadila
Mehić, Ibro
Mehmedović, Senija
Mešinović, Bahra
Mičić, Gina
Mičić, Milorad
Mičić, Neđo
Mičić, Slađan
Mihajlović, Ljubo

Milutinović, Vojislav
Miljević, Mara
Mioč, Anto
Mišanović, Bogdan
Mišić, Đuro
Mišić, Milorad
Mišović, Fatima
Mišurić, Dimitrije
Mitrinović, Koviljka
Mitrović, Dušan
Mitrović, Jovanka
Mitrović, Tomislav
Mladenović, Dragica
Mrkaljević, Nikola
Mrkaljević, Stevo
Mršić, Mejra
Muhić, Hatidža
Muhović, Ramo
Mujačić, Rasim
Mujanović, Mustafa
Mujkanović, Emina
Mujkić, Avdo
Mujkić, Raza
Mulahalilović, Erna
Muratović, Ethem
Musić, Tonka
Muslić, Asim
Muslić, Eset
Muslić, Izeta
Mušanović, Ibrahim

N

Nalić, Ismet
Narančić, Mira
Nazečić, Salko
Nedić, Radojka
Nešković, Jovo
Nikić, Miloš
Nikolić, Jela

Nikolić, Marko
Nikolić, Milovan
Nikolić, Petar
Nikolić, Spasoje
Novaković, Milka
Nuhspahić, Abaz

O

Obradović, Nedo
Obrenović, Pero
Obućina, Milenko
Odžaković, Safet
Oljača, Petar

Orlić, Duško
Osmić, Šaha
Osmić, Tidža
Ostojić, Jela
Ostojić, Rada

Omerović, Hajro
Ordagić, Izet
Ordagić, Safet

Ostojić, Todor
Ostojić, Vilma

P

Petrović, Nedeljko
Petrović, Ostoja
Petrović, Marko
Popadić, Radojka
Perić, Zorka
Pejić, Ruža
Predojević, Ljubica
Petrović, Stanojka
Petković, Pero
Pejić, Božo
Popović, Rado
Pušeljić, Ranko
Pavlović, Branko
Pehlić, Osman
Pehlić, Jusuf
Pehlić, Ibro
Pehlić, Nefa
Pilavić, Ale
Pandža, Ibro
Pandža, Mujo
Puzo, Ajnija
Poljaković, Džemila
Priganica, Habiba
Perkušić, Pero
Perkušić, Vera
Perkušić, Koviljka
Perkušić, Anka
Popovac, Milan
Pavlović, Jovo
Pervan, Viktor
Pavlović, Žarko
Pašić, Sena
Petrović, Miloje
Petrović, Milivoj

Purkić, Vljaka
Petrović, Fata
Puzić, Mehmed
Predojević, Ksenija
Premilovac, Đulsa
Pašić, Samija
Perković, Milivoje
Petrović, Ostoja
Pilipović, Ilija
Pavić, Boško
Paripović, Vaso
Popržen, Dane
Pajić, Milenko
Peršić, Milan
Prpoš, Borislav
Preradović, Vlado
Peričić, Vojislav
Praštal, Dušan
Pašić, Kadrija
Popović, Ljubica
Pejaković, Ranko
Pervan, Tadija
Petrović, Ankica
Primorac, Dragica
Pušeljić, Božica
Prošić, Marija
Perić, Zdravko
Pivić, Halil
Petrović, Mara
Pavlović, Nada
Pašić, Haša
Popadić, Saveta
Pucar, Đuro

R

Radaković, Mirko
Radaković, Smilja
Radan, Ile
Radić, Jovanka
Radić, Neda

Ramić, Salko
Ramić, Smajo
Ramić, Zijad
Ramović, Azem
Ratković, Vera

Radić, Petar
Radić, Petar
Radišić, Božo
Radojčić, Đurđija
Radojčić, Gospava
Radžo, Galib
Rađević, Milica
Rađević, Ranko
Ramić, Edhem
Ramić, Ismet

Rebac, Fahira
Rebac, Vahida
Redžić, Munib
Redžić, Razija
Reljić, Ljubica
Resulović, Salko
Ristić, David
Romić, Hajrudin
Ružić, Dobroslav
Ružojčić, Miroslav

S

Sadžak, Meho
Sadžak, Z.
Sadžak, Zulfo
Saknić, Ljubica
Salčin, Hana
Salihbašić, Bahra
Sarajkić, Anka
Sarić, Huso
Sarić, Izeta
Sarić, Šerifa
Savić, Jovo
Savić, Ljubinka
Savić, Svetko
Savić, Tonka
Seferović, Sakib
Sejdić, Nura
Sekulić, Danica
Selimović, Alija
Semjonović, Anton-Makarenko
Serdarević, Ešref
Serdarević, Ešrefa
Serdarević, Fuad
Sijerčić, Ilijas
Sinan, Branko
Sivčević, Svetislav
Skakavac, Ostoja
Skelo, Raza
Slijepčević, Drago
Smoljo, Franjo
Sobočan, Ana
Soldat, Ljubica
Soldatović, Himzo
Soldo, Jerko
Spahović, Aziz
Spasojević, Branko

Srebrotnjak, Dorca
Stanković, Koviljka
Stanković, Ljubo
Stanković, Mladen
Stanković, Nevenka
Stanković, Stanoje
Stefanović, Dragica
Stefanović, Radovan
Stegić, Mileva
Stjepanović, Nedeljko
Stjepanović, Živko
Stojanović, Borislav
Stojanović, Dragica
Stojanović, Milan
Stojanović, Mirjana
Stojanović, Nedo
Stojanović, Stanoje
Stojčinović, Anica
Stojinović, Đuro
Stojisavljević, Božo
Stojković, Milivoje
Stupar, Dušan
Stupar, Mileva
Stupar, Petar
Subotić, Gojko
Subotić, Rađe
Subotić, Zora
Sućeska, Ferida
Sućeska, Zaim
Suharić, Abid
Suljević, Bega
Sušić, Ajša
Sušić, Diba
Sutjeska, Avdo
Suvajac, Anđelko

Spasojević, Marko
Spasojević, Stanoje

Svorcan, Blagoje
Svorcan, Nebojša

Š

Šabanović, Mejra
Šahović, Džanko
Šanlak, Hasan
Šarčević, Borka
Šarčević, Drago
Šarčević, Koviljka
Šarović, Jovo
Šatrović, Ejub
Šazdo, Ramo
Šehić, Hajra
Šerak, Ismet

Širić, Dušanka
Škerić, Muhamed
Škiljević, Drago
Škorić, Drago
Šljivar, Radmila
Šreder, Marija
Šteder, Kazimir
Šuput, Velo
Šuškalo, Borislav
Šuškalo, Branislav

T

Tadić, Anka
Tanasić, Drago
Tanasić, Dragoslav
Tanović, Atif
Tanović, Ziba
Tarbuk, Ljubomir
Tepić, Nada
Tepić, Velimir
Toća, Razija
Todorović, Drago
Todorović, Drago
Todorović, Mirko
Todorović, Nikola
Tomanić, Branko
Tomić, Đorđo
Topić, Dušan
Trebo, Mujo
Trezner, Radmila
Trezner, Tomo
Trifković, Marija
Trifković, Milorad

Tripić, Kosana
Tripić, Vukosava
Tripunović, Jovanka
Tripunović, Milenka
Trivković, Čedo
Trkulja, Ljubica
Trninić, Dragica
Trninić, Nada
Trogrlić, Jelena
Tubak, Ana
Tubić, Desa
Tubić, Vera
Tuce, Naim
Tuce, Plema
Tuce, Rahima
Tuce, Saja
Tunović, Rasema
Tunović, Šerifa
Turina, Božo
Tuševljaković, Ljuba

U

Ubavić, Vlajko
Ubiparipović, Nada

Uzelac, Ljubica
Užar, Milenko

V

Vasić, Mara
 Vasiljević, Petar
 Velagić, Fatima
 Velić, Alija
 Vencel, Elizabet
 Vetoviteškić, Hajra
 Vidaković, Budimir
 Vidaković, Slobodan
 Vidović, Jelena
 Vidović, Milan
 Vogrin, Rada
 Vojinović, Desa
 Vojinović, Desanka
 Voloder, Derviš
 Vrcelj, Ljubica
 Vučanović, Zora
 Vujašin, Đuro

Vujičić, Jovanka
 Vujić, Drago
 Vujić, Milan
 Vujić, Stojan
 Vujković, Kornelija
 Vujović, Milica
 Vukalić, Dedo
 Vukeljčić, Stanoje
 Vukičević, D.
 Vukman, Ruža
 Vukomanović, Obren
 Vuković, Marija
 Vuković, Milan
 Vuković, Vukašin
 Vuković, Zorica
 Vuruna, Rade

Z

Zagorčić, Juso
 Zaimović, Ahmet
 Zaimović, Habiba
 Zaimović, Hatidža
 Zaimović, Zilha
 Zamboni, Marija
 Zeković, Boro
 Zeković, Olga

Zelenika, Branislava
 Zelentrovčić, Ahmet
 Zelentrovčić, Avdo
 Zelić, Dušanka
 Zelić, Vojin
 Zrnić, Gojko
 Zubčević, Enisa
 Zvonar, Rade

Ž

Žaja, Stjepan
 Žepčanin, Fajko
 Živković, Desa
 Živković, Desanka
 Živković, Miloš

Živković, Rajko
 Žmarić, Ljeposava
 Žugor, Saja
 Žugor, Šećira
 Žujić, Rade

IZVORI I LITERATURA

A. I z v o r i

a) Neobjavljeni

1. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo. Fondovi: NDH (Izbjeglice); Ministarstvo prosvjete; Ministarstvo socijalnog staranja; Ministarstvo narodnog zdravlja; Kolonizacija djece; Dječiji domovi; Đački domovi; Ljetovališta.
2. Arhiv srednje Bosne Travnik. Fondovi: Dječiji domovi; Đački domovi; Izbjeglice.
3. Arhiv Bosanske krajine Banja Luka. Fondovi: Kozara; Izbjeglice; Dječiji domovi; Đački domovi.
4. Muzeji: Bihać, Jajce, Tuzla, Foča, Tjentište.
5. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
6. Arhiv Hercegovine Mostar. Fondovi: Dječiji domovi; Đački domovi.
7. Arhiv Historijskog muzeja BiH Sarajevo (fotodokumentacija).
8. Školski dokumenti: razredne knjige, zapisnici, izvještaji, analize, informacije, uputstva i sl.

b) Objavljeni

1. DOKUMENTI ČETNIČKOG POKRETA DRAŽE MIHAILOVIĆA 1941/42, tom XIV, knjiga 3, VIZ, Beograd, 1981/83.
2. POKRAJINSKO SAVJETOVANJE KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU, Ivančići 7. i 8. januara 1942. godine, Sarajevo 1983.
3. SLUŽBENI LIST SFRJ, Beograd

4. ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU NARODA JUGOSLAVIJE, tom II, 1949. i tom XIV, knjige 1,b2,b3, Beograd, 1981/83
5. ISTOČNA BOSNA U NOB-u 1941-1945, I i II, Sjećanje učesnika, Beograd, 1971.
6. PRILOG U KRVI - PLJEVLJA 1941-1945, Zbornik radova, Pljevlja, 1969.
7. DECA, RAT, REVOLUCIJA, Zbornik radova, Beograd, 1981.
8. TITO PIONIRIMA, Novo pokoljenje, Zagreb-Beograd, 1948.
9. VRIJEME BEŠČAŠĆA, Zbornik radova, Zenica, 1994.
10. FOČANSKI PROPISI, Skupština opštine Foča, Sarajevo, 1981.
11. PRVO I DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a, Stenogrami, Prosveta, Beograd, 1953.
12. PRVO I DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a, Stvarnost, Zagreb, 1963.

B. Literatura

a) Knjige

1. Alibašić, Avdija, TRAJANJE BOSNE, Zenica, 1995.
2. Antonić, dr, Zdravko, USTANAK U ISTOČNOJ I CENTRALNOJ BOSNI 1941, Beograd, 1973.
3. Arnautović, Ramo, BJELINA BOLA, Zenica, 1998.
4. Arnautović, Ramo, NE UBIJAJTE NEBO, Zenica, 1999.
5. Arnautović, Ramo, DJECA U VIHORU RATA, Sarajevo, 2000.
6. Božović Luka, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, Foča, 1982.
7. Broz, Josip Tito, Govori i članci, DJECA SU NAŠE NAJDRAGOCJENIJE BLAGO, KNJIGA VIII, Zagreb, 1959.
8. Bulatović, R. i Nikić, D., PARTIZANSKI DJEČIJI DOMOVI U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1941. DO 1943. GODINE, Livno, 1986.

9. Cerović, V., RAT I POLITIKA, Beograd, 1985.
10. Cigar, Norman, GENOCID U BOSNI - POLITIKA ETNIČKOG ČIŠĆENJA, Sarajevo, 1998.
11. Cohen, Philip J., SRPSKI TAJNI RAT, Sarajevo, 1996.
12. Čekić, dr, Smail, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Dokumenti, Sarajevo, 1996.
13. Čekić, dr, Smail, HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Sarajevo, 1997.
14. Čolaković, Rodoljub, ZAPISI IZ OSLOBODILAČKOG RATA, I i II, Zagreb, 1961.
15. Danilović, Uglješa, SJEĆANJE, Beograd, 1987.
16. Dedijer, V. i Miletić, A., GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941-1945, Sarajevo 1990.
17. Dedijer, Vladimir, DNEVNIK, Beograd, 1950.
18. Dervišbegović, dr. Muhamed, VASPITNO-OBRAZOVNI EFEKTI PORODIČNOG I DOMSKOG SMJEŠTAJA DJECE LIŠENE RODITELJSKOG STARANJA, Sarajevo, 1978.
19. Đonlagić, Ahmet, Kazazović, Ćamil: BORBENI PUT 16. MUSLIMANSKE NOU BRIGADE, Tuzla, 1981.
20. Muslimović, Fikret, AGRESIJA - UZROCI I POSLJEDICE, Sarajevo, 1994.
21. Gavrilović, Živojin, UKLETA ĆUPRIJA, Višegradska hronika, Sarajevo, 1990.
22. Grupa autora, BOSNA I HERCEGOVINA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, Sarajevo, 1998.
23. Grupa autora, DRUGA PROLETERSKA I, Beograd, 1965.
24. Grupa autora, SARAJEVO U REVOLUCIJI, Sarajevo, 1977.
25. Grupa autora, SOCIJALNA POLITIKA, ZAŠTITA I PRAKSA, Sarajevo, 1998.
26. Grupa autora, SOCIJALNI RAD SA DJECOM U POSLJERATNIM USLOVIMA, Sarajevo, 1998.
27. Gutman, Roy, SVJEDOK GENOCIDA, Sarajevo, 1995.
28. Hodžić, Ibrahim, ČETRNAESTO STOLJEĆE, Sarajevo, 1996.

29. Hurem, dr. Rasim, KRIZA NOP-a U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM 1941. I POČETKOM 1942. GODINE, Sarajevo, 1973.
30. Imamović, dr. Mustafa, HISTORIJA BOŠNJAKA, Sarajevo, 1997.
31. Isaković, Alija, ANTOLOGIJA ZLA, Sarajevo, 1993.
32. Kadrić, Jusuf, BRČKO-GENOCID I SVJEDOČENJE, Sarajevo, 1998.
33. Kler, Mišel, RAT KOME NEMA KRAJA, Beograd, 1975.
34. Kljun, Ibrahim, VIŠEGRAD - HRONIKA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Zenica, 1996.
35. Kočović, Bogoljub, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, Sarajevo, 1990.
36. Krizman, Bogdan, USTAŠE I TREĆI RAJH, Zagreb, 1983.
37. Krsmanović, Momir, TEČE KRVAVA DRINA, I-III, Beograd, 1983.
38. Lovrenović, Ivan, Imamović, Mustafa: BOSNA I NJEZIN NAROD, Sarajevo, 1997.
39. Lukić, Dragoje, RAT I DJECA KOZARE, Beograd, 1971.
40. Maclean, Fitzroy, RAT NA BALKANU, Zagreb, 1964.
41. Makarenko, A.S., PEDAGOŠKA POEMA, Beograd, 1965.
42. MALA ENCIKLOPEDIJA, PROSVETA 1-3, Beograd, 1978.
43. Milošević, dr. Slobodan, IZBEGLICE I PRESELJENICI NA TERITORIJI OKUPIRANE JUGOSLAVIJE 1941-1945. GODINE, Beograd, 1981.
44. MONOGRAFIJA ROGATICE, Sarajevo, 1966.
45. Muhić, Fuad, RASIZAM I AUTORITARNI POLITIČKI REŽIMI 20.STOLJEĆA, Sarajevo, 1974.
46. Muminović, dr. Rasim, SRBIZAM I STRADALNIŠTVO BOŠNJAKA, Sarajevo, 1996.
47. Nedeljković, dr. Iv, IZ DOMA U ŽIVOT, Beograd, 1973.
48. POPULARNA ENCIKLOPEDIJA, Beograd 1976.
49. Redžić, Enver, BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Sarajevo, 1998.
50. Rizvi, Z., HUMANITARNO PRAVO - ŽENEVSKE KONVENCIJE I DODATNI PROTOKOLI, II, Sarajevo, 1996.

51. Rizvi, Z., LJUDSKA PRAVA - ODABRANI EVROPSKI DOKUMENTI, III, Sarajevo, 1996.
52. Rizvi, Z., LJUDSKA PRAVA - ODABRANI MEĐUNARODNI DOKUMENTI, I, Sarajevo, 1996.
53. Sadiković, dr. Ćazim, LJUDSKA PRAVA BEZ ZAŠTITE, Sarajevo 1998.
54. Šestanović, dr. Muhamed, ZLOČINI NAD PSIHIČKIM INTEGRITETOM DJECE, Sarajevo, 2000.
55. Šehić, Nusret, ČETNIŠTVO U BIH 1918-1941, Sarajevo, 1971.
56. Tomac, Petar, PRVI SVJETSKI RAT 1914-1918, Beograd, 1973.
57. Tomasevich, Jozo, ČETNICI U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Zagreb, 1979.
58. Tucaković, Šemso, SRPSKI ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA-MUSLIMANIMA 1941-1945, Sarajevo, 1995.
59. Vidaković, Slobodan, KOMUNALNA ZAŠTITA DECE, Beograd, 1937.
60. Vukmanović, Svetozar Tempo, REVOLUCIJA KOJA TEČE, MEMOARI, Beograd, 1971.
61. Zülch, Tilman, ETNIČKO ČIŠĆENJE - GENOCID ZA "VELIKU SRBIJU", Dokumentacija društva za ugrožene narode, Sarajevo, 1996.
62. Žerjavić, Vladimir, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Zagreb, 1989.
63. Žilić, Ahmed, BOSNA I HERCEGOVINA - KODEKS LJUDSKIH PRAVA, AMADEUS, Slavonski Brod, 1996.

b) Članci

1. Arnautović, Ramo, KULTURA I ODBRANA. Časopis Didaktički putokazi, broj 5, Zenica, 1996.
2. Miković, dr. Milanka, RATNO NIŠTENJE VRIJEDNOSTI - PSIHOSOCIJALNI POREMEĆAJI DJECE, Časopis Znak Bosne, br. 8/2000, Zenica.
3. Veljić, Miroslava, DOMSKI I PORODIČNI SMJEŠTAJ DJECE. Zbornik Instituta za socijalnu politiku SRS, Beograd, 1971.

C. Č a s o p i s i

Didaktički putokazi, Zenica
Narodna uzdanica, Sarajevo
Odbrana i zaštita, Beograd
Vojno delo, Ljubljana
Zločin, Sarajevo
Znak Bosne, Zenica

D. Š t a m p a

List Oslobođenje, Sarajevo
List Borba, Beograd
List Drina, Goražde
List Naša riječ, Zenica
List Ljiljan, Sarajevo
List Slobodna Bosna, Sarajevo
List Globus, Zagreb
List Dnevni avaz, Sarajevo

SKRAĆENICE

- AFŽ = Antifašistički front žena
- ASNOS = Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije
- AVNOJ = Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
- Bh. (bh.) = Bosanskohercegovački (a,o)
- BiH = Bosna i Hercegovina
- DD (Dd, dd) = Dječiji dom
- DFJ = Demokratska Federativna Jugoslavija
- GNO = Gradski narodni odbor
- MDD = Muslimansko dobrotvorno društvo
- MUP = Ministarstvo unutrašnjih poslova
- MSD dom = Muški srednjoškolski đачki dom
- NDH = Nezavisna Država Hrvatska
- N.O. = Narodni odbor
- NKOJ = Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
- NO = Narodnooslobodilački (a, o)
- NOO = Narodnooslobodilački odbor
- NOP = Narodnooslobodilački pokret
- NOR = Narodnooslobodilački rat
- NOV = Narodnooslobodilačka vojska
- NOV i PO (J) = Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi (Jugoslavije)
- NR BiH = Narodna republika BiH
- ONO = Oblasni narodni odbor
- R BiH = Republika Bosna i Hercegovina
- RS = Ratna siročad
- SAD = Sjedinjene Američke Države
- SDD = Srednjoškolski đачki dom

- Sh. jezik = Srpskohrvatski jezik
- SNO = Sreski narodni odbor
- SOS = Međunarodni signal za traženje pomoći, sastavljen prema Morzeovim znacima
- SOS Dječije selo (SOS Kinderdorf) = Oblik domskog zbrinjavanja djece
- SSD = Smrtno stradala djeca
- SSSR = Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
- TBC = Tuberkuloza
- UMC = Univerzitetski medicinski centar
- UN = Ujedinjene nacije
- UNHCR = United Nations High Commission - Commissiar - for Refugees (Visoki komesar - komesarijat Ujedinjenih nacija za izbjeglice)
- UNICEF = United Nations Children Emergency Fund (Međunarodni fond za pomoć djeci)
- UNRRA = United nations Relief and Rehabilitation Administration (Uprava Ujedinjenih nacija za pomoć)
- USA = United States of America (Sjedinjene Američke Države)
- VŽ = Velika župa
- ŽSD dom = Ženski srednjoškolski đачki dom

O AUTORU

Ramo Arnautović rođen je u Živaljevićima, općina Rogatica 15. 10. 1933. godine. Prvi razred osnovne škole završio je u rodnom mjestu 1941. godine, da bi zatim te i naredne godine prošao najcrnju golgotu stradanja pred četničkim terorom. Zahvaljujući MDD "Merhamet" u Sarajevu, u kasnu jesen 1942. godine, voljom dobrih ljudi da pomognu u nevolji, smješten je kod Asima i Izete Muslić u Žepču gdje je dočeka kraj rata, a onda i odlazak u dječiji dom za ratnu siročad. Školovanje je nastavio u Ilijašu, Čajniču, Cavtatu, Tuzli, Bugojnu, Banjoj Luci i Sarajevu, a kasnije i u Beogradu. Nakon gimnazijskog, srednjeg i višeg medicinskog obrazovanja u Tuzli i Banjoj Luci, studirao je historiju i geografiju, biologiju i hemiju, te vojne nauke, i stekao diplome Pedagoške akademije u Sarajevu, Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu i Fakulteta narodne odbrane u Beogradu. Magistar je vojnih nauka.

Kao srednjoškolski profesor, od 1963. godine predavao je hemiju, biologiju, biohemiju, te odbranu i zaštitu u gimnaziji, medicinskoj, ekonomskoj i tehničkoj školi u više gradova Bosne i Hercegovine, a kao univerzitetski nastavnik radio je od 1978. godine na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu i Mašinskom fakultetu u Zenici, gdje i danas radi.

Napisao je i objavio u časopisima i zbornicima 89 naučnih i stručnih radova iz oblasti obrazovanja i odgoja, stradanja djece u ratu, i odbrane. Takođe je objavio više feljtona i reportaža u raznim listovima,

sa navedenom tematikom. Objavio je zbirku pripovijedaka o stradanju djece u ratu pod naslovom "Bjelina bola", zbirku poezije "Ne ubijajte nebo" i naučno istraživački rad "Djeca u vihoru rata", sa istom tematikom. Pet od objavljenih priča nagrađeno je na konkursima listova Oslobođenje, Male novine i Večernje novine iz Sarajeva.

Učestvovao je na brojnim simpozijima, savjetovanjima i seminarima, od kojih na mnogima sa vlastitim stručnim radovima. Također je održao veliki broj javnih predavanja u Zenici i zeničkoj regiji, a teme su bile iz oblasti odgoja i obrazovanja, stradanja djece u ratu, i odbrane.

IZVODI IZ RECENZIJA

Sa velikim zanimanjem sam se upoznala sa sadržajem rukopisa mr. Rame Arnautovića koji je pred sebe postavio vrlo ozbiljan i težak zadatak da sačini iscrpnu studiju o dječijim domovima za ratnu siročad u BiH, nakon 2. svjetskog rata. Djelo impresionira, već na prvi pogled, svojim obimom, temeljitošću, obiljem podataka i informacija, iza kojih bi svaki čitalac morao pomisliti da se nalazi višegodišnji timski rad. Ovdje je ipak samo jedan autor uspio da obuhvati i obradi sve ono što se dešavalo sa oko 110.000 djece, ratne siročadi tokom 15-tak poslijeratnih godina na prostorima Bosne i Hercegovine. Budući da se radi o autoru izuzetnog dara za sistematičnost i obuhvatnost, o autoru naglašenih sposobnosti za pisanje i literarno izražavanje, mr. Ramo Arnautović uspjeva sam da se 'izbori' sa problemom koji bi, po svakoj logici, zahtijevao angažman mnogo većeg broja stručnjaka.

Historijska i historiografska djela u Bosni i Hercegovini, poslije 2. svjetskog rata, obraćala su relativno malo ili nimalo pažnje djeci, ratnoj siročadi. Broj djece koju je zadesila takva sudbina je impozantan i mogao je predstavljati dragocjen izvor informacija za pedagoška, psihološka, socijalno-skrbnička, sociološka, medicinska i brojna druga istraživanja, ali su ona nažalost izostala... Mr. Ramo Arnautović, sam štićenik domova za ratnu siročad, osjetio je potrebu da... svojim djelima: *BJELINA BOLA, NE UBIJAJTE NEBO, DJECA U VIHORU RATA*, i napokon ovim rukopisom *DJEČIJI DOMOVI* za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini 1945-1960. iznese pred sud javnosti svoja sjećanja, osjećanja, faktografsku građu vezanu za sudbinu djece u ratnim uslovima, stručna saznanja kao i sve njihove nedaće nakon razaranja i uništavanja njihovog prirodnog, biološkog miljea za odrastanje...

Već na samom početku svog istraživanja autor nagovještava da će, pored ostalog, tragati za odgovorima na pitanje: **“u kojoj mjeri stradanje djece određuje karakter rata, a zbrinjavanje preživjele djece karakter socijalne politike”?**

Najvrednije saznanje koje nam nudi ova studija je upravo to da je tadašnja država uopće smogla snage, kadrova i materijalnih sredstava da organizira domove za ratnu siročad (čak i za vrijeme rata otvarani su tzv. partizanski dječiji domovi), da ovu djecu zbrine i da im uprkos velikom siromaštvu i oskudici pruži zaštitu, sigurnost i školovanje...

Mr. Ramo Arnautović kroz dokumente, izvještaje i lična svjedočenja detaljno predstavlja život u dječijim domovima..., o procesu otvaranja dječijih domova..., o tipovima dječijih domova, o životu u domovima, o kućnom redu u domu, o higijeni, o ishrani, o slobodnom vremenu, kulturno-zabavnim aktivnostima, o ljetovalištima za ratnu siročad, o brizi za zdravstvenu zaštitu ratne siročadi i sl. Po preciznosti i impresivnosti ovoga djela, čini se da je autor čitav svoj vijek nosio u sebi potrebu da objelodani ovaj fenomen, da upozori javnost, kao i skrene pažnju društvenu, političku, stručnu i naučnu na sudbinu djece ratne siročadi, često ostavljenu na margini rata i ratnih zbivanja.

Po mom mišljenju, ovo djelo ima posebnu vrijednost kao historiografska građa koja može biti od izuzetne važnosti za sve one koji bi pokušali komparirati sudbinu djece siročadi i način njihovog zbrinjavanja nakon 1945. i nakon 1995. i doći do odgovarajućih zaključaka o uspješnosti zbrinjavanja djece u jednom i drugom ratu, te o kvalitetu ispoljene društvene brige za djecu. Autor je dao izuzetno vrijednu građu i to je ono što ovo djelo čini najvrednijim...

Prof. dr. Adila Kreso

Rukopis autora mr. Rame Arnautovića **DJEČIJI DOMOVI ZA RATNU SIROČAD 1945-1960.** predstavlja dopunu autorovog višegodišnjeg

istraživanja o stradanju djece u novijoj bosanskohercegovačkoj historiji. Prva svoja istraživanja na ovu temu mr. Ramo Arnautović je objavio 2000. god. u knjizi DJECA U VIHORU RATA, koju je izdao Institut za istraživanje zločina.

Ova dva rada mogu biti snažan podsticaj... istraživanja ove veoma značajne problematike. Stradalništvo djece, kao najvažnije populacije jedne države pa i nacionalne zajednice, još nije dovoljno izučeno niti je pravilno shvaćeno. Zato će i ovaj rukopis mr. Rame Arnautovića doprinijeti da se u budućnosti zajednica primjernije odnosi prema najmlađoj socijalnoj populaciji... Radi se o istraživačkoj studiji, bogato ilustrovanom fotosima, svjedočenjima, spiskovima djece ratne siročadi, literarnim i likovnim stvaralaštvom ove djece, prikazom njihovih naknadnih životnih postignuća itd.

Prema mom mišljenju, ponuđeni rukopis predstavlja važnu historijsku građu, istraživačkog i monografskog karaktera, potpuno neobrađenu u našoj naučnoj i stručnoj publicistici. Riječ je o veoma korisnom iskustvu u zbrinjavanju stradale djece u jednom peirodu koje može biti od koristi ne samo historičarima već i pedagozima, psiholozima i socijalnim radnicima... Komparativna studija na problem zbrinjavanja djece u BiH stradaloj u periodu 1941-1945. i 1991-1995. bila bi dragocjeno saznanje o kvalitetu politike i društvene etike postratnog perioda. Ramo Arnautović je dao o tome značajan doprinos. Nakon Drugog svjetskog rata oko 58.000 porodica zbrinulo je oko 72.000 ratne siročadi u BiH. Neki životni kvaliteti pruženi djeci koja su smještena u domove i u porodice ovdje su opisani i komparirani. Ovaj aspekt u pomenutoj (budućoj) studiji trebao bi biti dublje i šire istražen...

Ovo bi trebalo biti poučna knjiga, jer se zalaže za prava djece i ekologiju življenja. Ona se zalaže i za solidarnost u nevolji... Ova knjiga sadrži bosanski model humanizma prema stradanju djece, zbog čega možemo biti ponosni. Zato taj model treba da dođe do očiju onih koji imaju lošu percepciju o Bosancima...

Doc. dr. Muhamed Šestanović

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
-----------------	---

DJEČIJI DOMOVI ZA RATNU SIROČAD U BOSNI I HERCEGOVINI 1945-1960. GODINE

BOSANSKI MODEL

I dio METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1.	Opis problema	19
1.1.	Nauka i iskustvo	20
2.	Predmet, ciljevi i zadaci	24
3.	Metode i postupci	25
4.	Očekivani rezultati	26

II dio TRAGANJE ZA OPTIMALNIM (Period 1945-1948.)

1.	Uvod	29
1.1.	Prethodna iskustva	29
2.	Razmjere brige za djecu	45
2.1.	Popis djece	50
2.2.	Kolonizacija djece	60
2.2.1.	Spoljnja kolonizacija	62
2.2.2.	Unutrašnja kolonizacija	69
2.3.	Otvaranje dječijih domova	72
2.3.1.	Opšta oskudica	92
2.3.2.	Tipovi dječijih domova	107
2.3.3.	Nadležnost nad dječijim domovima	113

3.	Život u dječijim domovima	119
3.1.	Ograničavajući faktori	120
3.2.	Kućni red u dječijim domovima	140
3.2.1.	Higijena i vaspitanje u domu	148
3.2.2.	“Karakteristike” i kazne	153
3.2.3.	Bježanje iz dječijeg doma	161
3.2.4.	Školske obaveze djece	170
3.2.5.	Domske dogodovštine	180
3.2.6.	Ljetovališta i oporavilišta	188

III dio STABILIZACIJA (Period 1948-1952.)

4.	Savjetovanje u Sarajevu	203
4.1.	Stidljivo prisustvo nauke	205
4.2.	Vidljive promjene	210
4.3.	Korisne posljedice	224
5.	Novi dječiji domovi	243

IV dio POSTEPENO GAŠENJE (Period 1952-1960.)

5.1.	Ponovo jedna ustanova	253
5.2.	Nezaboravno ljetovanje	256
5.3.	Novi rastanci	260
5.4.	Ponovno otvaranje Doma	268
5.5.	Zatvaranje Doma	278

V dio ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

6.	Opravljanost istraživanja	283
6.1.	Postignuća	288
6.2.	Pogled unatrag	305
6.3.	Pogled unaprijed	318

Registar ličnih imena	323
-----------------------------	-----

IZVORI I LITERATURA	337
SKRAĆENICE	343
O AUTORU	345
IZVODI IZ RECENZIJA	347
SADRŽAJ	351

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj: 03-15-831/03, od 17.03.2003., knjiga "Dječiji domovi za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini 1945. - 1960.", je proizvod iz člana 18. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga na čiji se promet ne plaća porez na promet proizvoda.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

364.65-053.2:347.644] (497.6) "1945/1960"

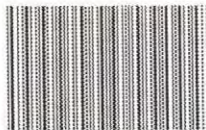
ARNAUTOVIĆ, Ramo

Dječiji domovi za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini : 1945-1960 / Ramo Arnautović. - Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2003. - 353 str. : ilustr. ; 25 cm

Bibliografija: str. 337-342

ISBN 9958-740-21-4

COBISS/BH-ID 11769862

9958740214